OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET VE EKONOMİ

-I-

Mehmet Genç

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1681
KÜLTÜR SERİSİ: 944

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-098-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

2000-2020 yılları arasında
Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi
adıyla tek cilt olarak 16 baskı yapılmıştır.

1. Basım

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Özkul Eren

Dizgi-Tertip: İskender Türe

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: LARUS YAYINEVİ ve TİCARET A.Ş
Bağlar Mah. 62. Sok. Yıldızlar Plaza No:10/A
Bağcılar-Güneşli / İSTANBUL
Sertifika Numarası: 49657

İstanbul- 2021

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Mehmet Genç: 4 Mayıs 1934'te Artvin'in Arhavi ilçesinde dünyaya geldi. 1953'te Haydarpaşa Lisesini, 1958'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye ve İktisat Bölümünü bitirdi. Kısa bir süre Ankara Valiliğinde maiyet memurluğu ve Şereflikoçhisar'da kaymakam vekilliği gibi memuriyetleri deruhte etti. 1960'ta girdiği İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Enstitüsünde 1965'e kadar asistan olarak, o yıldan 1982 yılına kadarsa uzman olarak çalıştı. 1983 yılında Marmara Üniversitesinde İktisat Tarihi ve Tarih Metodolojisi dersleri vermeye başladı. 1985-1988 yılları arasında TRT'de danışman olarak görev aldı. 1985-2020 yılları arasında İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilgi Üniversitesi, Şehir Üniversitesi ve Marmara Üniversitesinde lisans ve lisansüstü dersleri verdi.

Mehmet Genç, Osmanlı İktisat Tarihi alanında makale ve tebliğleriyle uluslararası şöhrete sahip bir bilim adamıdır. Türk Tarih Kurumu ve TÜBA Şeref üyeliğinin yanı sıra American Research Institute in Turkey Yönetim Kurulu üyeliği bulunan Genç, Osmanlı iktisadının temel meselelerine eğilip özgün sonuçlara ulaştığı çalışmalarını *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* adıyla (Ötüken, 2000) neşretmişti. Osmanlı maliye bürokrasisinin icmal ve defter verilerini esas alarak Erol Özvar'la hazırladığı ve gözden geçirilip yenilenmiş baskısı Ötüken Neşriyat tarafından yapılacak olan *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* adlı iki ciltlik çalışması (Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2014) yayımlanmış ve yine aynı konu başlıkları üzerinde Erol Özvar'la söyleşileri *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar I* adıyla (Ötüken, 2021) yayımlanmaya başlamıştı. Mehmet Genç, Carlo M. Cipolla'nın *The Economic History of World Population* (*Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, Ötüken, 1980) adlı eserini Mehmet Sırrı Gezgin müstearıyla, Ahmed Djevad'ın eski Türklerin meziyet ve üstünlüklerinin derlendiği kitabını ise *Eski Türkler* başlığıyla, (Yağmur Yayınları, 1978. Son neşri: *Yabancılar Gözüyle Türkler*, Kitabevi, 2017) çevirmiştir. 2015 yılında kendisine T.C. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü tevcih edilen Mehmet Genç, 18 Mart 2021 tarihinde hayatını kaybetti ve 19 Mart'ta Fatih Camisi'nde düzenlenen cenaze töreninin ardından cami haziresinde Osmanlı-Türk ilminin mümtaz şahsiyetleri arasında layık olduğu yere defnedildi.

İÇİNDEKİLER

Tablolar Listesi IX
Grafikler Listesi XI
Kısaltmalar XII
Teşekkürname 1
9. Baskıda Yapılan Değişiklikler Hakkında 5
6. Baskıya Önsöz 7
Önsöz 9
Giriş Yerine 31
İktisat Tarihinin Temel Problematiği 31
Osmanlı Tarihinin Problematikleri 33

Birinci Bölüm
İKTİSADÎ DÜNYA GÖRÜŞÜ

1. Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri 39
Giriş 39
1. İaşe (provizyonizm) İlkesi 41
2. Gelenekçilik (tradisyonalizm) İlkesi 44
3. Fiskalizm İlkesi 46
Sonuç 48
2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi 49
Giriş 49
1. İaşe (provizyonizm) İlkesi 55
2. Gelenekçilik (tradisyonalizm) İlkesi 58
3. Fiskalizm İlkesi 60
Sonuç 62
3. Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri 64
4. 19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler 83

İkinci Bölüm
MALÎ SİSTEM VE EKONOMİ

5. Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi 95
Giriş 95
I. Malikâne Sistemi 100
1. Doğuşu, Hukukî Şartları ve Malî Muhtevası 100
2. Sistemin İşleyişi, Gelişmesi, Yaygınlaşması 106
II. Malikâneye Ait Verilerin İktisat Tarihi Bakımından Anlamı ve Önemi 114
6. 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma 143

7. Esham: İç Borçlanma 184
8. Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi 194
İç Gümrük Rejiminin Nitelikleri 195
İç Gümrüklerin Yayılması 199
İç Gümrüklerin Kaldırılması 200

Üçüncü Bölüm
SANAYİ, TİCARET VE ESNAFLAR

9. 15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret 203
10. 18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş 209
11. 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi 223
I. Genel Çerçeve, Özellikler, Eğilimler 223
II. Devletin Manifaktür Kurma Girişimleri 235
1. Yünlü Manifaktürü 235
2. İpekli Manifaktürü 240
3. Yelken bezi Manifaktürü 245
12. 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü 252
13. 18. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler 262
14. 17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat 269
15. Osmanlı Esnafı ve Devlet 289
Tartışma 300

Dördüncü Bölüm
İSTANBUL VE FETHİ

16. İstanbul'un Fethi 307
17. I. Uluslararası Fetih Sempozyumu Konuşması 310
18. Fethin İktisadî Sonuçları 314
19. II. Uluslararası Fetih Sempozyumu Bir Değerlendirme Konuşması 319
20. İki İmparatorluğun Başkenti İstanbul 322

Beşinci Bölüm
DİĞER MAKALE VE KONUŞMALAR

21. Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım 329
22. Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi 339
23. Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum 346
24. Fahrî Doktora Töreni Konuşması 354
Bibliyografya 358
Makalelerin Daha Önce Yayımlandığı Kaynaklar 362
İndeks 365

Tablolar Listesi

5.0.1	Osmanlı Bütçeleri (1660-1701)	100
5.0.2	1716 Yılında Malikâneliği Kaldırılan Bazı Mukataaların Yıllık Vergilerine Yapılan Zamlar	109
5.0.3	18. Yüzyıla Ait Osmanlı Bütçe Örnekleri	111
5.0.4	Malikâne Muaccele Gelirlerinin Yıllık Ortalama Miktarı (1695-1844)	112
5.0.5	İlk Üç Yılda Malikâne Olarak Satılan Mukataaların Yıllık Vergi Tutarı ve Toplam İçindeki Oranı	112
5.0.6	1701/1702 Yılı Bütçesine Göre Temel Gelir Kategorilerinin Değeri ve Oranları	113
5.0.7	Malikânecilerin Yatırdıkları Muaccelelerden Sağladıkları Kâr Oranları	116
5.1	Kavala İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Kavala)	124
5.2	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe)	124
5.3	İzmir Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı kebîr ve sagîr ve Musa Bâlî der İzmir)	125
5.4	İstanbul Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı İstanbul ve tevâbi'hâ)	125
5.5	İzmir İskelesi Balmumu İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i şem'-i asel-i İzmir ve aklâmeş)	126
5.6	İstanköy İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i İstanköy)	126
5.7	Sakız Adası İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i cezîre-i Sakız ve tevâbi'hâ)	127
5.8	Hanya İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Hanya ve beytü'l-'âmme ve hâsse de Hanya ve tevâbi'hâ)	127
5.9	Resmo İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Resimo ve Beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâsse der nefs-i Resmo ve tevâbi'hâ)	128
5.10	Yenişehir ve Golos İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i İskele-i Golos ve Yenişehir)	128
5.11	Bergos İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Bergos)	129
5.12	Varna İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Varna ve zarar-ı kasabiyye ve tevâbi'hâ)	129
5.13	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Selanik)	130
5.14	Tırhala ve Yenişehir Adet-i Ağnam Vergisi (Mukāta'a-i âdet ağnâm ve âdet-i gulâmiyye ve resm-i ağıl kalem-i Tırhala ve Yenişehir)	130
5.15	Yenice-i Karasu, Kavala, Gümülcine, Çağalık ve Bereketlü tütün dönüm vergileri (Mukāta'a-i resm-i dönüm-i dûhân-ı Yenice-i Karasu ve Çağalık ve Kavala ve Gümülcine ve Bereketlü ve tevâbi'hâ)	130
5.16	Bursa İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i kutnî ve peşîmî ve keremsüd ve emti'a-i sâire der Bursa)	131
5.17	Edirne İpekli Kumaş Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i esnâf-ı sandalcı ve büründükçü der Edirne)	131
5.18	Sakız Adası Boyahanesi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i boyahâne der cezîre-i Sakız)	131
5.19	Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kârhâne-i boyacı ve basmacı der nefs-i Serez)	132
5.20	İstanbul İpekli Kumaş Damga Vergisi (Mukāta'a-i rüsûm-ı damga-i akmîşe ve sandâl ve atlâs der İstanbul)	132
5.21	Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga Vergileri; Şumnu, Osmanpazarı, Eski Cuma Yünlü Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i kirpas ve aba der kazahâ-i Niğbolu)	133
5.22	Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i bez-i keten-i livâ-i Trabzon)	133
5.23	Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kirpas-ı Kastamonu ve tevâbi'hâ)	134
5.24	Şumnu Astar Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i astar der Şumnu)	134
5.25	Amasya Boyahanesi Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i surh-ı Amasya ve resm-i damga-i elvân)	134
5.26	Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i sahtiyân ve meşin ve gön ve kavsele an tâife-i debbâğân der livâ-i Niğbolu ve Silistre)	135
5.27	Edirne İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i ateş der nefs-i Edirne	136
5.28	Malikâneye yatırılmış muaccelelerden savaş yıllarında % 7,5-15 oranında tahsil edilen cebelü bedeliyesinin Miktarları (Mukayese için eshama ait muaccele ve cebelü bedeliyesi miktarları da eklenmiştir)	135

5.29	Venedik Dukası ve İngiliz Sterlini Kurları ve Endeks Değerleri	136
6.0.1	Faaliyeti Genişleyen Mukataa	156
6.0.2	Faaliyeti Daralan Mukataa	156
6.1	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe)	163
6.1a	Fransa'ya İhraç Edilen Pamuk ve Pamuk İpliği	164
6.2	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i Selanik)	164
6.2a	Selanik Limanı Ticaret Hacmi	165
6.3	Trabzon İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon)	165
6.4	Tokat Giriş Gümrüğü Vergisi (Mukāta'a-i rüsûm-ı âmediyye-i Tokad)	166
6.5	Varna İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Varna ve zarar-ı kasabiyye ve tevâbi'ha)	167
6.6	İstanbul Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı İstanbul ve tevâbi'hâ)	168
6.7	Niğbolu, Rahova ve Zištovi Gümrük Vergileri (Mukāta'a-i gümrük der liva-i Niğbolu ve Rahova ve Zištovi)	169
6.8	Kavala İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Kavala)	170
6.9	İzmir Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı kebîr ve sagîr ve Musa Bâlî der İzmir)	171
6.10	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Selanik)	172
6.11	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe)	173
6.12	Bursa İpekli Kumaş Mengenesi Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i kutnî ve peşîmî ve keremsüd ve emti'a-i sâire der Bursa)	174
6.13	Bursa İpek Boyacılığı Vergisi (Mukāta'a-i boyacıbaşılık-ı ipek-i elvân der Bursa)	175
6.14	Edirne İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i ateş der nefs-i Edirne)	175
6.15	Edirne İpekli Dokuma Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-ı esnaf-ı sandalcı ve büründcükçü der Edirne)	176
6.16	Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga Vergileri; Şumnu, Osmanpazarı, Eski Cuma Yünlü Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i kirpas ve aba der kazahâ-i Niğbolu)	176
6.17	Şumnu Astar Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i astar der Şumnu)	177
6.18	Ankara Pamuklu Dokuma Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i Kirpas-ı Ankara)	178
6.19	Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kirpas-ı Kastamonu ve tevâbi'hâ)	179
6.20	Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kârhâne-i boyacı ve basmacı der nefs-i Serez)	180
6.21	Adana Demir Madeni Vergisi (Mukāta'a-i mahsûl-i kürehâ-ı âhen der Cebel-i Gidin ma' âhen-i Gidin)	181
6.22	Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i sahtiyân ve meşîn ve gön ve kavsele an tâife-i debbâğân der liva-i Niğbolu ve Silistre)	182
6.23	Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i bez-i Keten-i liva-i Trabzon)	183
10.1	Osmanlı Bütçeleri	219
10.2	Ordu ve Donanma İçin Talep Edilen Yıllık Demir Miktarı, Ödenen Resmî Fiyat, Bu Fiyattan Karşılanabilen Talep Miktarıyla İstanbul Piyasasında Yerli ve Yabancı Menşeli Demirlerin Cari Fiyatı	220
10.3	Savaş Yıllarında Devletin Kiraladığı veya Satın Aldığı Kara Ulaşım Araç Sayıları	222
10.4	Donanma İçin Yıllık Talep Edilen Dokuma, Kendir ve Katran Miktarları	222
11.1a	Fransa'dan Yapılan Yıllık Yünlü İthalatı Miktarları	239
11.1b	İngiltere'den Yapılan Yıllık Yünlü İthalatı Miktarları	239
11.2	Sarayın Yıllık Kumaş Tüketimi İçinde Yünlü ve İpekli Dokumanın Miktarları ve Birim Fiyatları	241
11.3	Donanmanın Manifaktürden Talep Ettiği Yelken Bezi Miktarı	249
14.1	Tokat'ta Kırmızı Pamuklu Bezden ve Boyahaneden Alınan Vergilerin Miktarı	275
14.2	Tokat Boyahane ve Kırmızı Pamuklu Bez Damga Vergisi	281

Grafikler Listesi

5.1	Malikane Muaccelelerinin Kâr Oranları	141
5.2	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat, Kavala İskelesi Gümrük, İzmir Kantar Vergileri	141
5.3	Bursa İpekli Kumaş Mengenesi, Sakız Boyahanesi Damga, Edirne İpekli Kumaş Damga Vergileri	142
6.0	Malikâneye Yatırılan Muaccelelerin Kâr Haddi	162
6.1	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi ve Fransa'ya İhraç Edilen Pamuk ve İplik Miktarı	163
6.2	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi Malikâne Geliri ve Selanik Limanı'nın Ticaret Hacmi	164
6.3	Trabzon İskelesi Gümrük Vergisi	165
6.4	Tokat Giriş Gümrüğü Vergisi	166
6.5	Varna İskelesi Gümrük Vergisi	167
6.6	İstanbul Kantar Vergisi	168
6.7	Niğbolu, Rahova ve Ziştovi Gümrük Vergileri	169
6.8	Kavala İskelesi Gümrük Vergisi	170
6.9	İzmir Kantar Vergisi	171
6.10	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi	172
6.11	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi	173
6.12	Bursa İpekli Kumaş Mengene ve İpek Boyacılığı Vergileri	174
6.13	Edirne İpekli Kumaş Mengene ve İpekli Dokuma Damga Vergileri	175
6.14	Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga, Şumnu, Osmanpazarı, Eskicuma Yünlü Damga ve Şumnu Astar Damga Vergileri	177
6.15	Ankara Pamuklu Dokuma Damga Vergisi	178
6.16	Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi	179
6.17	Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi	180
6.18	Adana Demir Madeni Vergisi	181
6.19	Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi	182
6.20	Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi	183
10.1	Devletin Talep Ettiği Yıllık Demir Miktarı ve Fiilen Tahsil Edebildiği Miktar (okka)	221
10.2	Devletin Demir İçin Ödediği Resmî Fiyatın Piyasa Fiyatından Uzaklaşma Nispetindeki değişme (%) (1640-1820)	221

Teşekkürname

Bu yazılar, araştırma safhaları da hesaba katılırsa, yaklaşık 40 yıllık bir çalışmanın ürünüdür. Bu süre boyunca o kadar çok yardım gördüm ki bunların hepsine teşekkürü eksiksiz yapmaya kalkışsam, orta boy bir şehrin telefon rehberi hacminde ikinci bir cilt eklemem gerekirdi. İsimlerini zikredemediklerimin affını diliyorum.

Teşekkürüm en başta rahmetli hocam Prof. Ömer Lütfi Barkan'adır. Son derece zeki ve eşine nadir rastlanan kalitede bir bilim adamı olduğu kadar, iyilik ve yardım ediciliği ile de eşsiz bir insandı. Türkiye'de ilk defa, dilerim son olmaz, bir bilim adamının nasıl bir insan tipi olduğunu onun şahsında müşahade fırsatını buldum. Bana bu fırsatı verdiği için ona minnettarım; ayrıca hudutsuz hoşgörü ve anlayışı ile, kendi yolumu inşa etmeme herhangi bir müdahaleyi hiç aklına getirmeden, elinden gelen her türlü maddî ve manevi lütuflarını esirgemeyen o aziz ve muhterem hocama medyun-ı şükranım.

Marmara Üniversitesi'nin eski rektörü rahmetli Prof. Hakkı Dursun Yıldız, Fen-Edebiyat Fakültesi'nde 1983'ten itibaren sağladığı imkânlarla, o tarihten sonra yaptığım çalışmaları gerçekleştirmede birinci derecede etkili olmuştur; Onun bu desteği olmasa idi, o çalışmaların hiçbirini yapamazdım. Şükran borcum büyüktür.

Rahmetli Fethi Gemuhluoğlu, başında bulunduğu Türk Petrol Vakfı'ndan birkaç yıllık süre için verdiği bursla hiç şüphesiz çok değerli bir maddî katkı sağlamıştır; ama rahmetli Fethi Ağabey'in, şahsında temsil ettiği insan-ı kâmil vasfı içinde ibzal buyurduğu manevi desteği ile bahşettikleri çok daha önemli olmuştur. Rahmet ve şükranla anıyorum.

Çalışmalarımın 1990'dan sonraki bölümünde önemli katkıları olan bir büyük yardımı da Prof. Cornell H. Fleischer sağladı; ABD'nin St. Louis'deki Washington Üniversitesi'nde başında bulunduğu "Center for The Study of Islamic Societies and Civilizations"da misafir araştırmacı olarak 1990 baharında, bir sömestri için Rockefeller Vakfı'nın desteği ile yaptığı davet sayesinde, Türkiye'de arayıp da bulamadığım pek çok literatüre ulaşma imkânını buldum. Hem Fleischer'e, hem de Rockefeller Vakfı'na müteşekkirim.

Yazıların çoğu uluslararası seminerlerde tebliğ olarak sunulmuş olan metinlerin geliştirilmesinden doğmuştur. Bu seminerlere katılmam için maddî destek sağlayan kuruluşlara ve onların değerli yöneticilerine büyük şükran borcum vardır. Bunlar arasında özellikle, l'Association Internationale des Etudes du Sud-est Européen kuruluşuna ve onun yıllarca başkanlığını yapmış olan Prof. N. Todorov'a, Uluslararası Türkiye İktisadî ve Sosyal Tarihi Konferans Heyetine, Fransa'da Centre National de la Recherche Scientifique kuruluşuna, ABD'de Binghamton Üniversitesi'nde Fernand Braudel Center ve onun değerli yöneticileri Prof. Immanuel Wallerstein'e ve Prof. Donald Quataert'e, yine ABD'de Winconsin Üniversitesi'ne ve onun Tarih bölümü başkanı Prof. Kemal Karpat'a, Yunanistan'da National Foundation for Scientific Research kuruluşuna ve onun Modern Greek History grup başkanı Prof. V. Panayotopulos'a, Japonya'da Yamagata Üniversitesi'nde Edebiyat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'ne ve onun Bölgesel Kalkınma ve Planlama Koordinatörü Prof. Taketsugu Okawa'ya, Tokyo Üniversitesi'nde Islamic Area Studies Project merkezine ve onun değerli yöneticileri Prof. Yuso Nagata ile Prof. Tadeshi Suzuki'ye, Eski Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'ne, Marmara Üniversitesi Arşivcilik Bölümü'ne ve değerli başkanı Prof. İsmail Erünsal'a A.B.D., Federal Almanya, Fransa, Japonya, Eski Sovyetler Birliği ve Yunanistan'daki birçok üniversitede çok sayıda seminer ve konferansa katılmama imkân vererek metinlerin verimli tartışma ortamı içinde olgunlaştırılmasına vesile oldukları için teşekkürlerimi sunuyorum.

Uluslararası seminerlerde sunduğum tebliğlerin, tercüme veya yorum ve tenkitleri ile katkıda bulunan dost ve meslekdaşlarım Ahmet Cihan, Evangelia Balta, Anthony Greenwood, Halil İnalcık, Kemal Karpat, Şevket Pamuk, Daniel Panzac, Frank Perlin, Carlo Poni, Ariel Salzmann, Nicolas Vatin, müteveffa Jean-Pierre Thieck ve Zeynep Yıldırım'a teşekkürlerimi sunmaktan büyük memnuniyet duyuyorum.

Makalelerin birçoğunu yayınlanmadan önce okuyarak son derece değerli tenkitleri ile oluşumunda katkısı olan aziz dostum Prof. Murat Çizakça'ya teşekkürümün müstesna bir niteliği vardır.

İkinci bölümün ilk iki makalesi ilk çalışmalarımdır; birincisi Ankara'da, diğeri Hamburg'da yapılan seminerlere sunulmak üzere hazırlanan bu iki uzun makaleyi ve tabloları ile grafiklerini düzenlemekte ve o günlerin teknolojisi gereği mumlu kâğıda yazıp teksir etmekte büyük emeği geçen ilk eşim Nazan Tanöver'e şükran borçluyum.

İstatistik tablo ve grafiklerin oluşturulmasındaki metodolojik ve teknik yardımları için Prof. Tevfik Güran'a ve rahmetli Prof. Kenan Ural'a müteşekkirim.

Araştırmalarımın büyük çoğunluğu İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılmıştır. Arşiv'e girdiğim 1966'dan itibaren Genel Müdürü'nden en mütevazi düzeyde görev yapanlarına kadar bütün Arşiv mensuplarına borcum büyüktür. Onların faydalanmamı sağladıkları o zengin miras olmasa idi bu çalışmalar da hiç şüphesiz yapılamayacaktı. Hepsine şükranlarımı sunuyorum.

Kitabın özelikle birinci bölümündeki düşünceleri ilk defa açıklama imkânı vererek *Sosyoloji Dergisi*'nde yayımlayan ve çok değerli tenkitleri ile katkıda bulunan İ.Ü. Edebiyat Fakültesi - Sosyoloji Bölümü'nün eski başkanı Prof. Baykan Sezer'e ve bölümün doktora sınıfı öğrencilerine büyük şükran borcum vardır.

Bu makaleleri toplayıp kitap haline getirme hususundaki temenni ve teşvikleri, önsözü ve girişi okuyup çok değerli tenkit ve tavsiyeleri ile hataların azaltılmasında yaptığı dost ve aydın yardımları için Prof. Ayhan Aktar'a teşekkür etmek zevkli bir görevdir.

Makalelerin bir araya getirilmesi, tashih ve ıslah edilmesinde tenkit, tavsiye ve yardımlarını cömertçe lûtfeden genç meslekdaşlarım Dr. Erol Özvar, Gültekin Yıldız ve Fehmi Yılmaz'a teşekkür borcum birkaç satıra sığmayacak kadar büyüktür.

Bu çalışmalarda yapılmış olan yanlışları düzeltmek için dost ve meslekdaşlarım çok yardım ettiler; onlara müteşekkirim, ama tabii ki kalan yanlışlar bana aittir. Bir de yapılmamış olan yanlışların düzeltilmesi ile ilgili oldukça radikal ve ilginç bir yardım daha vardır ki bunu da zikretmek gerekir. "Osmanlı İktisadî ve Sosyal Tarihi'nin Kaynağı Olarak Hususî Muhasebe

Defterleri" konusunda yapmakta olduğum bir araştırma için *Topkapı Sarayı Arşivi*'nde bulunan sınırlı sayıdaki hususî muhasebe defterlerini incelemek üzere gönderdiğim izin dilekçesine Kültür Bakanlığı "*Böyle araştırma olmaz*" cevabını münasip görmüştür. İzin yerine "tarihî metot dersi" vermeyi tercih eden Kültür Bakanlığı, herhalde yapılmamış olan yanlışları düzeltmeyi amaçlamış olmalıdır. Ancak bu radikal ve *Prophylactique* (koruyucu!) yardım gayreti araştırmayı da önlemiş bulunduğu için hangi yanlışların düzeltilmiş olacağını tahayyül etmekte biraz zorlanıyorum. Muhayyilemin yetersizliği yüzünden nasıl teşekkür etmem gerektiğini de kestiremiyorum.

Ötüken Yayınevi ile onun değerli yöneticisi Nurhan Alpay'ın yardımları ise kelimelerle ifade edilmesi imkânsız düzeydedir. Benden Osmanlı İktisat Tarihi hakkında bir kitap hazırlamamı, üstelik peşin bir ödeme yaparak talep ettikleri tarihten bugüne kadar geçmiş olan süre tam 20 yıldır; Hazreti Eyüb sabrı ile bekledikleri bu uzun zaman boyunca en ufak bir imalarına dahi maruz kalmadım. Dünyada böyle erdem örneklerinin bulunduğunu kanıtlama mutluluğunu yaşamak için bile insan eserini tamamlamayı bu kadar geciktirebilirdi. Ama benim gecikmemin başka sebepleri de vardır; önsözde onları yeterince anlattım sanırım. Ötüken Yayınevi'ne ve onun eşsiz müdürü Nurhan Alpay'a teşekkürün bir ölçüsü olamaz, diye düşünüyorum.

Beni meydana getiren ve herşeyimi borçlu olduğum aileye, bu kitaptan başka verebildiğim hiçbir şeyim olmadığı için, ithafı onlara tahsis ettim. Benim meydana getirdiğim aileye gelince, onlara verebildiğim de oldukça bol mahrumiyetlerden ibaret. Eşim Münevver Nurdan yoğun çalışma ile tamamladığı haftaların sonunu, biraz dinlenme ve gezme yerine, benim çalışmalarımın tanığı ve yardımcısı olarak ev hapsinde geçirmek zorunda kaldı. Beni Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne şikâyete hakkı olduğu halde, bunu yapmadı; üstelik sağladığı iç huzuru ile adeta kendini feda edercesine çalışmalarıma katkıda bulundu, ona teşekkürüm sonsuzdur. İlk makalelerin yazılmaya başladığı yıllarda doğan çocuklarım Zeynep ve Elif Süreyya, büyürken sordukları derin çocuk soruları ile zihnî gelişmemde önemli rol oynadılar. Buna karşılık, kendilerine yeteri kadar zaman ayıramayan, ayrıca sınırlı gelirini de uzak diyarlardan getirttiği pahalı kitaplara harcayan babalarını mahkemeye vermekte yerden göğe kadar haklı oldukları halde, hiç şikâyet etmeden katlandılar, onlara da teşekkürüm sonsuzdur.

9. Baskıda Yapılan Değişiklikler Hakkında

Bu yeni baskıda kitabı daha kolay okunur hale getirmek üzere önemli değişiklikler yapıldı. Bunları kısaca belirtmek gerekir.

Bir kitaptan bilgi bakımından kolayca yararlanabilmenin önemli bir şartı olduğu halde, ancak 6. baskıda eklenebilen indeks, bu baskıda yeniden gözden geçirilerek ayıklandı ve analitik bir yapıya kavuşturuldu. Tablolarda yer alan verilerin günümüz Türkçesi ile ifade edilen başlıklarının yanında, parantez içinde Osmanlı Arşiv kaynaklarındaki karşılıkları da tam ibaresi ile gösterilerek, okuyucuya kaynağı ile onları karşılaştırma imkânı sağlandı. Bilgisayar programlarının sağladığı yeni teknikler sayesinde grafikler de, temsil ettikleri tabloları, mümkün olduğu kadar doğru ve güvenilir şekilde yansıtabilecek düzeye getirildi. Bu arada daha önce grafikleri çizilmeden bırakılan bazı tablolar için de yeni grafikler eklendi. Tablo ve grafikler, kitabın bütünlüğüne işaret etmek üzere, ait oldukları bölümün sırasına göre numaralandırılarak, bir liste halinde kitabın içindekiler bölümüne eklendi. Böylece, okuyucu ilgilendiği ve merak ettiği kantitatif verileri, ilgili bölümü okumadan da, onların muhtevasını ve yerini bu listeden kolayca bulup faydalanabilecektir.

Önceki baskılarda bölümlere göre düzenlenmiş olan bibliyografya ve notlar, muhafaza edilmekle birlikte, kitabın bütününe ait bir kaynaklar listesi halinde yeniden düzenlendi. Bibliyografyada özellikle arşiv kaynakları konusunda yapılan değişiklikler önemlidir. Zira Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yönetimi son yıllarda eski tasnifleri de gözden geçirerek, birçok fonun kodlarını değiştirmiştir. Eski kodlara göre yapılmış olan atıflarla notlar, bu yeni kodlara göre değiştirilerek yeniden düzenlenmiştir. Metinde ve bibliyografyada kullanılan kısaltma işaretleri, Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzuna uygun şekilde düzenlenerek, arşiv belgelerine ait yeni kodlarla birlikte kitaba eklendi.

Bütün bu değişikliklerin, 6. baskının önsözünde ifade ettiğim gibi, kitabı daha önce edinmiş olanlara tekrar satın alma gibi bir külfet getirmemesine özellikle dikkat ettiğimi belirtmek isterim. Bu değişikliklerin, kitabı bundan sonra edineceklere yeni kolaylıklar getirmekten öte herhangi bir özelliğinin bulunmadığını, sadece şekil olarak onu uluslararası standartlara biraz daha uygun hale getirmekten ibaret bulunduğunu ifade etmeliyim.

Okuyucunun daha rahat kullanabilmesini sağlamak üzere yapılan ve kitabın özünü değil, şeklini değiştirmekten ibaret kalan bu masum ilaveler, çok değerli genç bilim erbabının yaklaşık 4-5 aylık yoğun mesaileri sayesinde gerçekleşmiştir. Bibliyografya'nın düzenlenmesinde eski öğrencim ve meslektaşım Kenan Yıldız, İSAM Kütüphanesi'nin zengin kaynaklarından yararlanarak yaptığı yardımları ile son derece değerli katkılarda bulunmuştur. Kendisine müteşekkirim. Kitapta yer alan bazı belgelerin transkripsiyonunda, önceki baskılarda sürüp giden bazı yanlışları, büyük bir ehliyetle düzeltmeyi sağlayan Bilgin Aydın'a da şükranlarımı sunuyorum. Abdüllatif Çeviker, kitaptaki grafikleri, temsil ettikleri tablolarla uyumlu ve ahenkli hale getirmekte istatistik dilindeki uzmanlığını bizden esirgemedi, aksine cömertçe lütfetti. Teşekkür ediyorum. Ama bütün bu işlerin koordinatörü, kimden nasıl yardım alacağımızı, hatta neyin ne kadar değişmesi gerektiği konusunda, kitabı önceden satın alanlara yeniden satın alma yükümlülüğü getirmeden yapılacak her türlü değişikliğe yazarı ikna etme görevi de dâhil, yaptığı müstesna yardımları için Fehmi Yılmaz'a teşekkürden öte, kitabı adeta yeniden yazmışçasına katkıların sahibi olarak medyun-ı şükran olduğumu ifade etmek isterim.

Son olarak Ötüken Yayınevi de Kasım 2012'de baskıya vermeyi planladığı kitabı, bütün bu düzeltmelerin tamamlanabilmesi için 9 ay gibi uzunca bir süre bekleyerek her zamanki sabır ve âlicenaplığı ile bizi yine minnettar etmiştir. Teşekkürüm sonsuzdur.

Bütün bu yardımlara ve aylar süren çalışmalara rağmen gizlenmeyi başaran yanlış, eksik ve kusurların tek sorumlusu hiç şüphesiz yazarın kendisidir.

Mehmet GENÇ
Koşuyolu, İstanbul
12.07.2013

6. Baskıya Önsöz

Bu kitap, 2000 yılında yayınlandıktan sonra, yaklaşık her üç yılda iki yeni basımları yapılarak 6. baskıya ulaştı. Osmanlı tarihinin iktisadî ve malî mes'eleleri üzerinde çeyrek yüzyıllık araştırmaların sonuçlarını özetleyen çoğu teknik mahiyette 24 makale ve konuşmadan oluşan derleme türü bir kitabın bu derece ilgi görmesi her türlü beklenti ve tahminlerimin üstünde olmuştur. Okuyucularıma şükran borçluyum.

Gösterilen ilginin kitaba ait bir erdemden çok, ele aldığı konunun öneminden kaynaklanmış olduğundan şüphem yok. Osmanlı Devleti, Türklerin dünya tarihindeki rollerini zirveye taşıdığı bir tecrübeyi temsil eder. En iyimser ifade ile tahfif edici tenkit veya hamasî övgü dikotomisine düşmeden bu tecrübeyi objektif olarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmanın sonucunda ortaya çıkan tabloda, sistemin en az başarılı olduğu düşünülen iktisat ve maliye alanına ait bulguların bile, Osmanlı öncesinden gelen bilgeliklerin birikimi üzerine aklın ve vicdanın inşa etmeyi başardığı ilginç bir sentezin varlığını sezmeyi mümkün kıldığını düşünüyorum. Askerî organizasyon, bürokrasi, milletlerarası ilişkiler, sosyal düzen, hukuk rejimi, dinî-kültürel farklılıklara karşı tutum gibi sistemin nispeten daha başarılı olduğu alanlardaki bulgularımız henüz yetersizdir. Ama Osmanlı sisteminin beyni konumundaki bürokrasinin oluşturduğu muazzam belge okyanusunun, son yıllarda hızlanarak artık tamamlanmaya yaklaşan tasnif çalışmalarının sunduğu yeni kaynakları da değerlendirerek peşin hükümleri bir kenara bırakıp, sosyal bilim kavramları ile objektif olarak araştırma zahmetine girdiğimiz oranda bütün bu alanlarda önemli sürprizlerin bizi beklediğini şimdiden tahmin edebiliriz. Bu kitap, birçok eksiklik ve kusurlarına rağmen sezdirir gibi olduğu bu sürprizlerin çekiciliğinden kaynaklanan bir ilgiye mazhar olmuştur, diye düşünüyorum.

Kitabın eksiği ve kusurları sayılamayacak kadar çoktur. İlk baskısından itibaren çok vakit gerektirmeyen küçük baskı yanlışlarını düzeltmenin ötesine geçmeye, yeni araştırmalara yoğunlaştığım için, doğrusu pek vakit bulamamıştım. Bunun için okuyucularımın affını diliyorum. Bir bölümü çeşitli dergi ve koleksiyonlarda yayımlanmış olan bu çalışmaları kitaba ekleyip hacmini ve kusurlarını artırmayı doğru bulmadım. Kusurları azaltırken, kitabı daha önce satın almış olanları yeniden masrafa sokmayı "zımnî mukāvele ahlakına" aykırı bulduğum için muhtevayı değiştirecek müdahaleden de kaçındım. Bu sebepten, ilk baskının önsözünde belirttiğim kusurlara, muhteva ile ilgili olduğu için dokunmadım. Bu baskıda düzeltilen çoğu ufak tefek kusurlar ile çok önemli bir eksiklikten de kısaca bahsetmek gerekir.

Her şeyden önce az sayıda da olsa yazım, imlâ ve noktalama yanlışları düzeltildi. Yazı karakterleri daha yumuşak ve kolay okunabilir hale getirildi. Tablolar, mûteber uluslararası dergilerde de tercih edilen şekilde yeniden biçimlendirildi; ayrıca bazılarına ait açıklamalar tablonun altına alınarak daha kolay incelenebilir hale getirildi. Tablolar arasında, önceki baskılarda titizlikle üzerinde durulmasına rağmen bir türlü başarılamayan yeknesaklık büyük ölçüde sağlandı. Kitabın "İçindekiler" kısmı okuyucunun yorulmadan kolayca ve hızla tarayabileceği şekilde yeniden düzenlendi. Çoğu şekle ait bu düzeltmelerin dışında, kitabın en önemli eksiği, bir endeksin olmamasıydı. Endeksi olmayan kitap şüphesiz okunabilir, ama bilimsel olarak yararlanılması imkânsız denecek derecede zordur. Dikkatli bir tarama ile oluşturulan oldukça hacimli bir endeks eklenerek bu büyük eksiklik giderilmiş oldu. Bu düzeltme, değiştirme ve eklemeler, kitabı daha önce almış olanlara yenisini alma külfeti getirmiyor, ancak bu baskıdan itibaren alanlara ise büyük kolaylıklar sağlayacağını düşünüyorum.

Bütün bu yenilikler, Osmangazi Üniversitesi İktisat Bölümü öğretim üyesi aziz dostum Prof. Dr. A. Mesud Küçükkalay'ın tavsiye, teşvik ve yardımları sayesinde gerçekleşebilmiştir. Kitabı adeta yeniden hayata kavuşturan bu katkılarından dolayı Mesud Bey kardeşime şükranlarımı sunuyorum.

Mehmet GENÇ
Koşuyolu, İstanbul
17.06.2009

Önsöz

HAC YOLUNDA BİR KARINCA

Bu kitap, 1975'ten beri çeşitli dergilerde veya dergi türü kitaplar içinde yayınlanmış, ama bugün birçoğu bulunamaz hale gelmiş olan 24 makale ve konuşma metninden oluşuyor. Yabancı dillerde yayınlandığı ve çevirileri tamamlanamadığı için kitaba alınamayan üç makale ile, Türkçe yayınlandığı halde kitabın dışında bırakılan birkaç konuşma/röportaj metni istisna edilirse, yayınlanmış olan çalışmalarımın büyük çoğunluğu burada bir araya getirilmiş demektir. Bu çalışmalar son 25 yılda yayınlanmışlardır; ancak bunların da aralarında yer aldığı ve bir bölümü henüz yayınlanmamış taslak halinde bulunan çalışmalarla birlikte hazırlanmaları için harcanan zaman bir ömrün muadili olan 40 yıla yakın bir süreyi kapsar.

Osmanlı iktisat tarihine yaklaşık 40 yıl önce başladığım sırada işin bu kadar zahmetli ve uzun sürecek bir hayat macerasına dönüşeceğini doğrusu tahmin etmiyordum. Osmanlı tarihinde merak ettiğim ve biraz aşağıda anlatmaya çalışacağım meseleleri hallettikten sonra, iktisat tarihinin asıl ilgi alanım diye düşündüğüm daha genel ve teorik konularına dönme ümidi içinde idim. Osmanlı tarihinin meçhuller ve paradokslarla dolu dünyasına girmenin benim için, yüzmeyi iyice öğrenmeden, bütün adalardan uzakta okyanusun ortasına atlamaya benzer bir riski yüklenme anlamına geldiğinden habersizdim.

Bu alana ilk adımımı attığım 1960'lı yılların başlarında *aydın kamuoyunun* Osmanlı tasavvuru ana hatları ile şöyle idi: "Osmanlılar Doğu Akdeniz'de ve Avrupa'nın Güney Doğu'sunda kaba kuvvetle hakim oldular. İlk 10 padişah enerjik adamlardı; onların liderliğinde bu kaba kuvvet erbabı

Viyana kapılarına kadar dayandı. Ama daha sonra tahta geçen padişahlar zayıf, iradesiz adamlardı, zevk ü safa, rüşvet ve saray entrikaları içine gömülerek fetihlerden koptular. Dış âlemde meydana gelen değişme ve yeniliklerden habersiz kaldıkları için kaba kuvveti de koruyamadılar ve kaçınılmaz gerileme başladı. Kaba kuvvetle sağladıkları dış sömürü kaynakları kurudukça iç sömürüye yöneldiler. Yönetimleri zaten hukuk dışı ve keyfi idi; refahı ile esasen hiçbir zaman ilgilenmedikleri halkı, üstelik rüşvet ve soygunla sömürmeye kalkmaları, bindikleri dalı kesme anlamına geldiği için giderek kaba gücü de tamamen kaybettiler ve Viyana'dan Edirne'ye dönmek zorunda kaldılar. Giderken de bir medeniyet başarısı göstermiş değillerdi. Bugün pek bir işe yaramayan birkaç cami ile suyu bile akmayan çeşmelerden başka bıraktıkları herhangi bir eser de yoktur. Sanatı, edebiyatı, şiiri demode olduğu için çoktan terkedilmiş ve unutulmuştur. Bilim, felsefe, hukuk, fikir ve teknolojide herhangi bir hayat işareti zaten gösterebilmiş değillerdi. Kurmuş oldukları zorba düzenin, daha doğrusu düzensizliğin sona ermesi yalnız Balkan milletleri için değil, bizzat Türkiye için de bir kurtuluştur. Bu medeniyet yoksunu dönemi kapamış olmak başlı başına bir başarıdır."

Olumsuzluğunda çok az gedik bulunan bu karanlık tablo, o yıllardaki Osmanlı tasavvurunun adeta filigranı gibi idi. Bununla beraber bu filigranı fazla değiştirmeden, milliyetçiliğin etkisi ile biraz yumuşatıp olumlu sayılan yanlarının öne çıkarılması eğilimi de mevcuttu. Buna göre Osmanlıların güçlü oldukları dönem, önemli bir medeniyet başarıları olmadığı kabul edilse bile, yüceltiliyordu. *Kuruluş* ve *Yükseliş* diye nitelenen ilk 10 padişahın kudretli liderliğindeki genişleme dönemi takdir ediliyor, inceleniyor ve çeşitli kutlamalara konu ediliyordu. Fetih günleri, Barbaros ve Sokullu gibi büyük paşaların icraatı, Mimar Sinan ve Fuzulî gibi şahsiyetler unutulmuyordu. Ama bu dönemin bittiği kabul edilen 17. ve 18. yüzyılları kimse hatırlamak bile istemiyordu. Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi ve İbrahim Müteferrika gibi müstesna isimler hariç, bu yüzyıllar adeta kolektif hafıza kaybı (amnesia) alanı idiler. Aynı kaderi 19. yüzyıl da paylaşmaya fazlası ile adaydı. Ancak modern Türkiye'yi hazırlamış olan reformlar dolayısı ile hafıza kaydı bütünü ile silinmiyor, içinden günümüz için anlamlı görünen reformcu girişimler itina ile ayıklanıp hatırda tutuluyor, gerisi unutkanlığa terk ediliyordu.

Osmanlı dünyası hakkında, milliyetçiliğin etkisi altında yumuşatılmış şekli içinde de olumsuzluğunu koruyan bu yaygın tasavvur çağdaş bir mitostan ibaretti. Mitosun temelinde yatan, Osmanlıdan bize intikal eden ekonominin zengin olmaması idi. Eğer zengin ve müreffeh bir ekonomi miras bırakmış olsalardı, onların zevk ü safa içindeki saray entrikaları, keyfî yönetimleri, sadece kaba kuvvete dayanmaları ve daha birçok günahları doğru olsun, olmasın mazur görülebilir, hatta sempatik bile karşılanabilirdi. Bilim, felsefe, sanat, hukuk, fikir, hatta teknoloji alanlarındaki başarısızlıkları da muhtemelen pek önemli sayılmazdı; zira bunları bizim ne kadar ciddiye aldığımız ve önemsediğimiz de pek belli değildi. Kısacası Osmanlıların esas günahı bize miras olarak zengin bir ekonomi bırakmamış olmaları idi. Saf bir şekilde "bu camileri yapacaklarına, bize birkaç fabrika bıraksalardı çok daha iyi olurdu" diyen pek çok muteber zevata rastladığımı hatırlıyorum. Bugün de aynı temenniyi ifade edenler var mıdır, bilmiyorum. Bu safdilâne temennilerin, miras kalan koskoca bir vatanla, bu mitosa rağmen, hayat dolu bir millî varlığı tarihin cehennemî fırınından salimen çıkararak 20. yüzyıla teslim edenin de neticede Osmanlı sistemi olduğunu hiç hatırlamamasındaki körlük çok açıktı.

Bununla birlikte aynı Osmanlı sisteminin Batı Avrupa'daki iktisadî değişmelere neden ayak uyduramadığı da ortada duran önemli bir mesele idi. Ne düşünmüşlerdi, ne yapmışlardı, yahut ne yapmamışlardı da modern iktisadî büyümenin dışında kalmışlardı? Bu büyük değişmeye katılmak için herhangi bir çaba göstermişler mi idi? Mitosun genellikle kabul ettiği gibi, dış alemde olup bitenlerin hakikaten hiç farkına varmadıkları için mi bu değişmenin dışında kalmışlardı? Yoksa farkına varmış, uğraşmış, ama başaramamışlar mı idi? Başarısızlığın kaynağı/kaynakları nerelerde idi? Kendilerinde, kendi sistemlerinde mi, yoksa başkalarında mı idi? Sorumluluğu kime/neye yüklemek gerekiyordu? Yahut bir sorumluluk yoktu da, tarihin ve coğrafyanın ördüğü kaçınılmaz bir zorunluluk mu söz konusu idi?

Rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan'ın yanında hazırlayacağım doktora tezi için konu belirlemek üzere düşünmeye başladığım zaman, 1960'lı yılların başlarında, zihnimi işgal eden sorular bunlardı. Yalnız iktisat tarihini değil, Osmanlı dünyasının tümünü ilgilendiren böylesine şümullü sorular demetine cevap teşkil edecek bir tez çalışmasını, Osmanlı araştırmalarının o

günkü bilgi düzeyinde bilimin sınırları içinde kalarak yürütebilmek, imkânsız denecek derecede zor görünüyordu. İktisat tarihinde tez konusu olarak seçilebilecek daha sınırlı, önemli bir problematiği olmayan, cevaplandırılması daha kolay sorulardan yola çıkmaya elverişli pek çok teknik konu mevcuttu. Bunlardan birini seçmek elbette mümkündü. Ama zihnimi saran bu temel soruları bir kenara itip, herhangi bir sıradan konuda tez yazmaya doğrusu hiç istekli değildim. Bu sorular, Osmanlı tarihi için hayatî önem taşıyan sorulardı ve ulaşılacak cevapların merakı, güçlü bir motivasyonla beni çekiyordu. Ama bu halleri ile yapılabilir bir araştırmanın programına esas olamazlardı; yapmam gereken ilk iş, bu soruları bilimsel olarak araştırılabilir ve cevabı bulunabilir bir niteliğe kavuşturmaktı. Sınırlı, anlamlı ve test edilebilir hipotezler oluşturabilecek şekilde sorularımı daraltmak gerekiyordu.

Modern iktisadî büyüme, yalnız ekonominin bütün sektörlerini kapsamakla kalmayan, toplumun ve kültürün zihniyetten teknolojiye, aile yapısından dinî pratiklere kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde çok çeşitli unsurları içeren karmaşık bir dönüşümü ifade ediyordu. Ancak bu dönüşüm hem tarihî, hem de yapısal açıdan stratejik sektör olarak sanayideki değişmelerle çok sıkı bağlantı içinde idi. Hazırlayıcı çeşitli süreçler ne olursa olsun onun tarih sahnesine çıkışı sanayideki büyük değişmelerle, Sanayi Devrimi ile olmuştu; uluslararası etkilerinde ve yayılmasında da aynı sektörün kritik rolü oynadığı görülüyordu. Modern iktisadî büyümenin büyük ölçekli bir ülkede mutlaka sanayi sektöründeki değişmelerle gerçekleştiği ampirik gözlemlerle doğrulandığına göre, onun Osmanlı dünyası bakımından tartışılmasını da, sanayi sektörünün sınırları içinde kalarak yapmak, isabetli bir tercih olacaktı.

Osmanlı tarihi boyunca sanayi sektörünün tümü ile macerasını ortaya koymanın imkânı elbette olamazdı; zira böyle bir çalışmanın ihtiyaç duyacağı monografilerin hiçbiri yapılmış değildi. Esasen mesele, Batı'dakine benzer değişmelerin Osmanlı sanayisinin kendi iç evrimi sonucunda neden oluşmamış olduğunu açıklamak değildi; bu, doğmamış bir sürecin açıklanması demekti ve spekülasyon dışında, ampirik olarak başarılması, en azından mevcut bilgi düzeyinde mümkün olamazdı. Ancak bu değişmeler Batı'da bir kere doğduktan sonra, yani Sanayi Devrimi'nden itibaren Osmanlı sanayisinin bu büyük değişme karşısındaki tepkilerini ve geçirdiği değişmeleri araş-

tırmak mümkündü. Böyle bir araştırma Osmanlı sanayi sektöründe değişmenin hem potansiyellerini, hem de engellerini müşahede fırsatını verecekti. Buradan hareketle iktisadî büyümenin, hiç değilse sanayi sektörü bakımından ne gibi zorluklarla karşılaşmış olduğunu teşhis etmek mümkün olacaktı.

O halde sormamız ve ampirik olarak cevaplandırılması gerekli ve mümkün görünen sorular şöyle formüle edilebilirdi: Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayisi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri nelerdir? Bu etkiler sanayinin alt sektörlerine göre nasıl farklılaştı; imalatın hacmini ve bileşimini ne ölçüde ve hangi yönde değiştirdi? Osmanlı imalatçıları bunlara tepki olarak teknoloji, organizasyon ve mal kompozisyonu bakımından ne gibi değişiklikler yaptılar? Devletin tutumu ne oldu; koruma, teşvik, engelleme veya ilgisizlik tavırlarından benimsediği hangileri idi? Devlet hangi motiflerle neleri yaptı, neleri yapmadı? Bu etkileşimler sonucunda sektörde neler değişti, neler yok oldu ve yeni olarak neler doğdu?

Bu şekilde formüle edilmiş sorular demeti ile araştırmaya başlanabilirdi. Bunun kolayca başarılacak bir araştırma olmayacağı belli idi. Üstelik başlangıçta zihnimi işgal eden soruların tümünü halletmesi de beklenmemeli idi. Ama bir bölümünü halletme imkânını verecekti. Kalan bölümünün de cevaplandırılabilirlik derecesini belirlemeye yardımcı olabilecekti. Kısaca ifade etmek gerekirse, bu soruların çerçevesi içinde kalan bir araştırma, yapılabilirlik ile vadedicilik potansiyelleri arasında isabetli görünen bir orta yolun seçilmesi anlamına geliyordu.

Sanayi Devrimi, uzmanlarının genellikle kabul ettikleri üzere, 18. yüzyılın son çeyreğinde tarih sahnesine çıktığına göre, onun Osmanlı sanayisi üzerindeki etkilerinin 1760-1770 yıllarından daha geriye gitmesi mümkün olamazdı. İngiltere'deki doğuşunu izleyen yıllarda dünya ölçüsünde yol açtığı değişmelerin temposuna bakarak ilk etkilerinin de 1810-1820 yıllarından başlayarak kendini mutlaka göstermiş olacağı tahmin edilebiliyordu. O halde araştırma dönemini, etkilerin mutlaka başlamış olacağı beklenen tarihten itibaren yaklaşık bir kuşaklık kadar bir safhayı da ekleyerek, en geniş kronolojik sınırları içinde 1760-1860 yılları olarak belirlemek makul görünüyordu. Bu dönemin sonrası, ilerde ayrıca incelenmek üzere, şimdilik araştırma dışı bırakılabilirdi. Ancak dönemin başlangıcını, Sanayi Devrimi'ne ait etkilerin

hiçbir şekilde söz konusu edilemeyeceği uzunca bir safhayı da ihtiva etmek üzere, yaklaşık yarım yüzyıl kadar geriye götürerek, araştırma dönemini 1700-1860 yıllarını kapsayacak şekilde genişletmenin uygun olacağını düşündüm. Böylece Sanayi Devrimi'nin etkileri bakımından Osmanlı sanayisini, yaklaşık 50'şer yıllık üç ana period halinde karşılaştırmalı bir incelemeye tâbi tutmak mümkün olacaktı.

Bu etkilerin, henüz doğmamış olduğu 1700-1760 dönemi ile, kesinlikle ortaya çıkmış olacağı 1810-1860 dönemini, Osmanlı sınaî üretiminin hacmi ve kompozisyonu, dış ticaretle bağlantıları, kullanılan teknoloji ve organizasyon türlerinde meydana gelen değişmeler bakımından karşılaştırmalı bir analize tâbi tutarak aralarındaki farklılaşma eğilimlerini tespit etmeye çalışacaktım. Etkilenmenin başlayıp başlamadığı şüpheli görünen 1760-1810 dönemine ait verileri de, bu farklılaşma eğilimlerinin çeşitli bölge ve alt sektörlere göre kronolojik seyri ile ritmini tespit etmek üzere, birer referans grubu olarak kullanabilecektim. Böylece uzun vadeli objektif değişmelere ait trendi bir kere ortaya çıkardıktan sonra devletin, esnafın ve diğer grupların tutum ve tepkilerindeki sübjektif değişmeleri de bu trendin seyri içinde yorumlamak üzere analizlere girmek mümkün olacaktı.

Araştırmaya karar verdiğim dönemi ve konuyu ana hatları ile bu şekilde belirledikten sonra 1962 sonlarında çalışmaya başladım. Büyük çapta veri toplamayı gerektiren bu kapsamlı araştırmayı, doğrusu Osmanlı arşivine girmeden, kütüphane çalışması ile başarabileceğimi düşünüyordum. İnceleyeceğim dönemle ilgili yerli ve yabancı, kaynak olabilecek, pek çok eser mevcut görünüyordu. İhtiyaç duyduğum veriler bakımından daha önce yeteri kadar değerlendirilmemiş olduğunu düşündüğüm Osmanlı vekayinüvislerinin yazma halinde veya basılmış çok sayıda kroniklerinden yararlanabileceğimi umuyordum. Çağdaş tarihçilerin dönemle ilgili araştırma veya belge yayını niteliğindeki çalışmalarından da faydalanabilecektim. Ama asıl önemli olacağını düşündüğüm seyyah, tüccar, konsolos, elçi ve diğer misyonlarla Türkiye'ye gelip bilgi ve gözlemlerini kitap, rapor veya muhtıra olarak yayınlamış olan yabancıların sunduğu büyük hacimdeki seyahatname türünden kaynaklardı. Yerli kaynakların, daha ziyade kalitatif olacağını tahmin ettiğim bilgileri ile, seyahatnâme literatüründen çıkaracağım daha ziyade kantitatif verileri bir araya getirdiğim zaman, Osmanlı sanayisinin, tasarladığım şekil-

de uzun vadeli değişme eğilimlerini teşhise imkân bulacağımı ümit ediyordum.

Osmanlı vekayinüvislerinin, başta Raşid, Şemdânîzâde, Âsım, Cevdet Paşa, Lütfî olmak üzere belli başlılarının kroniklerini inceledim. Bunların verdikleri bilgiler, maalesef sanayiyi dolaylı olarak ancak ikinci derecede ilgilendiren kıtlık, pahalılık, narh, devletin yaptığı mübayaalar ve nihayet devlet sermayesi ile kurulan çoğu askerî tesislere dair çok kısa ve kifayetsiz tasvirî nitelikte malumattan ibaretti. Belge yayını türü çalışmalarda daha ayrıntılı tasvirler vardı; ancak bunlar da yeterli olmaktan çok uzaktı. Türkiye'ye gelip gözlemlerini kaydeden yabancıların yayınlarında, umduğum gibi daha ilgi çekici veriler buluyordum. Bunlar arasında imparatorluğun değişik bölge ve şehirleri ile ilgili olmak üzere ithalat, ihracat, fiyatlar, kullanılan teknoloji, üretilen sınaî malların cinsi, kalitesi ve rekabet şartları, esnaf örgütleri, faiz haddi, kredi ilişkileri gibi önemli konularda çok kere kantitatif veriler de ihtiva eden ilgi çekici ayrıntılı tasvirlere rastlamak mümkün oluyordu. O sıralarda okuyabildiğim Fransızca'da yazılmış veya o dile çevrilmiş 100'den fazla eseri gözden geçirerek ihtiva ettikleri verileri dikkatle derledim.

Bir iki yıl süren çalışma sonunda biriken verileri bir araya getirip analiz etmeye başladığım zaman, sanayi sektöründe ortaya koymayı tasarladığım uzun vadeli değişme eğilimlerini vuzuhla teşhis etmeye imkân verecek nitelikte anlamlı yapı unsurları ortaya çıkmadığı gibi, değişik tarihlerde farklı bölge ve alt sektörlere ilişkin, birbirleri ile her zaman tutarlı da olmayan bu verilerin Osmanlı sanayi sektörünün herhangi bir dönemine ait güvenilir bir tablo teşkil etmeye bile maalesef yeterli olmadığı görülüyordu. Bu durumda ek verilere ulaşmak üzere yeni kaynaklara yönelmekten başka çare yoktu.

Bu yeni kaynakları Osmanlı Arşivi'ne girerek sağlamak mümkündü. Ama arşiv biraz ürkütüyordu beni. Osmanlı harflerini bilmiyor değildim. Eski yazıda basma veya yazma kitapları rahatlıkla okuyordum. Ancak arşivde karşılaşacağım belgelerin elyazılarını okumakta zorlanacağımı ve öğrenmenin biraz vakit alacağını düşünüyordum. Nihayet öğrensem bile, yapmakta olduğum araştırmanın gerektirdiği kantitatif verileri arşivde hazır bulma şansı pek olmadığına göre, onları oluşturmak üzere gözden geçirmek zorunda kalacağım belge sayısı o kadar fazla olacaktı ki bunları hızlı şekilde okuyabilmek zorunluluğu vardı. Kısa sürede bu hıza ulaşabileceğime güvenemediğim için yeni kaynakları başka yerlerde aramaya yöneldim.

Birkaç yılımı vererek incelediğim Fransızca literatür gerçi yeterli olmamıştı, ama bundan çok değerli bilgi ve veriler elde etmiştim. Literatürün kapsamını genişletirsem eksiklerimi giderme şansı mevcut görünüyordu. Fransızca literatürü okurken İngiliz ve Amerikalı gezgin veya diplomatik görevlilerin yayınladıkları kitap, rapor ve risalelerden yapılmış çeviriler, özellikle ihtiva ettikleri kantitatif verilerin bolluğu ve netliği ile dikkatimi çekmişti. Bunlardan Fransızca'ya çevrilmemiş olanları da pek çoktu. Eğer İngilizce'yi öğrenip bunları da inceleyebilirsem, eksik kalmış olan verileri tamamlayabilirim, diye düşündüm. Bu, bana arşiv belgelerine aşina olmaktan daha kolay göründü. Esasen sosyal bilim literatürünü ve özellikle iktisat tarihinde yeni gelişmeleri, metot, kavramlaştırma ve teorik çalışmaları izleyebilme bakımından öğrenilmesi adeta zorunlu bir dil haline gelmiş olduğu için, vakit kaybetmeden İngilizce'yi, hiç değilse okuyacak kadar öğrenmeye karar verdim. Öğrenmeye kalktığım ilk yabancı dil olmadığı ve ayrıca Fransızca ile pek çok ortak kelime ve kavramı paylaşır görünen bir dil olduğu için kısa sürede iktisat tarihi literatürünü izleyecek kadar bir bilgiye ulaşmak zor olmadı.

İngilizce literatürün incelenmesi de bir iki yıl sürdü. Elimdeki verileri, bu sayede, gerçekten değerli çok sayıda yeni bilgilerle önemli ölçüde genişletmek mümkün oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı dünyası ile iktisadî ilişkileri konusunda bu yeni kaynaklardan pek çok yeni veriler elde ettim. Osmanlı ithalat ve ihracatının ülkelere göre hacmi ve mal kompozisyonu, yabancıların Osmanlı şehir ve limanlarındaki faaliyetleri, aldıkları ve sattıkları malların cinsi, fiyatı ve miktarları ile ilgili elimde mevcut verilere birçok yenileri eklendi.

Bununla birlikte Fransızca ve İngilizce'de yayımlanmış bulunan Batılı kaynakları inceleyerek çıkardığım verilerin tümünü bir araya getirip değerlendirmeye başladığım zaman, Osmanlı sanayi sektörünün makro düzeyde uzun vadeli değişme eğilimlerini, alt sektörlere ve bölgelere göre farklılaşmasını teşhise imkân verecek bir yeterliliğe ulaşmaktan, bu verilerin hala çok uzak kaldığı görülüyordu. Verilerin hacmi önemli ölçüde artmıştı, ama araştırmayı sonuçlandırmak için yeterli değildi. Bu durumda ne yapmalı idim?

Önümde iki yol vardı: Ya verileri yeterli düzeye getirmek üzere yeni kaynaklar bulacaktım; yahut da mevcut verilerle yetinerek, onlardan ne çıkarılabiliyorsa, onu tez olarak yazıp araştırmayı noktalayacaktım. Doktora tezini tamamlamak için tanınan süre de sona ermek üzere idi. Rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan bu ikinci yolu tavsiye, hatta ısrar ederek: "Senin çalışma şevkini, tarzını biliyoruz; bilgi olarak bu verilerden ne çıkıyorsa, onları yaz ve tezini tamamla; ondan sonra çalışmalarına istediğin gibi devam edersin!" diyordu. Ben buna razı olamıyordum. Sorduğum soruların hiçbirini cevaplandırmayan, hiçbir hipotezimi test etmeye imkân vermeyen bu yetersiz, hatta derbeder verileri bir araya getirerek herhangi bir açıklama ve genelleme ihtiva etmeyen, sadece tasvirle yetinen bir metni yazıp "bu benim tezimdir" demek istemiyordum. Bunca ümitle başladığım bir araştırmayı, zihnimi hiçbir şekilde tatmin etmeyen bir metinle noktalamak bana entellektüel bir intihar denemesi gibi geliyordu. Onun için saygıda kusur etmeden, rahmetli hocamın tavsiyesini dinlemedim ve kötü bir metinle ara vermeden araştırmayı sürdürmeyi kararlaştırdım.

Büyük zahmetle meydana getirdiğim veriler aslında belirli hipotezlere dayanarak hazırlanan sorular demetini cevaplandırmak üzere oluşturulmuş değerli verilerdi; ama uğrunda oluşturuldukları sorulara cevap vermeye yetmiyordu. Hatta veriler çoğaldıkça, paradoksal şekilde, bu yeterliliğe yaklaşmaktan çok, uzaklaşır hale geliyorlardı.

Bu paradoks, verilerin çok çeşitli kaynaklardan derlenmiş olmalarından doğuyordu. Aynı konuda, aynı dönem için birbirinden çok farklı, hatta bazen çelişkili verilerle karşılaşmak oldukça sık rastlanan bir durumdu. Verilen bilgi ve rakamlar, doğru kabul edilebilecek hallerde de, sanayinin dışardan bakan bir gözün gözlemleyebildiği çok küçük bir bölümü ile alakalı kalıyordu. Görünmeyenleri bu gözlemlerden hareketle tahmin imkânı ekseriya yoktu, çünkü gözlemler belirli bir sistematiğe her zaman bağlı değillerdi. Güvenilirlik dereceleri birbirinden çok farklı, ayrı zamanlarda, değişik zihinlerin çeşitli motif ve açılardan, birbirlerine benzemeyen bilgi kaynaklarına dayanarak kaydedip bize bırakmış oldukları bu verileri ahenkli bir bütün haline getirmek çok zor, ekseriya imkânsızdı. Bir araya getirip analiz etmek üzere değerlendirmeye başladığım zaman bu nitelikleri net şekilde ortaya çıkıyordu. Elimdeki veriler, tasarladığım hipotezlerin hiçbirini tam o-

larak test etmeye imkân vermeyen, birbirinden kopuk, hatta bazen çelişkili bilgi parçalarından oluşan heterojen bir yığından ibaret görünüyordu. Bu yığın değersiz değildi; ancak hangi parçanın ne kadar değerli ve güvenilir olduğu belirsizdi. O sebepten bunlara dayanarak analiz yapmak da mümkün olamıyordu. Bu yığını değerli ve kullanılabilir hale getirmenin tek yolu vardı. Tutarlı, homojen ve çok az sayıda, mümkünse tek bir kaynaktan sağlanacak güvenilir veriler elde edilebildiği takdirde bu yığın da kullanılabilirdi, hem de çok verimli şekilde.

Bu yeni kaynağın artık yayımlanmış kitap veya belgelerden oluşan literatürde bulunmasına imkân olmadığı anlaşılıyordu. Ümit vaadeden tek merci kalmıştı: *Osmanlı Arşivi*. Osmanlı sanayisi hakkında tutarlı, homojen ve güvenilir bir veriler topluluğuna ulaşmak eğer mümkün olacaksa, bu ancak o sanayinin de içinde yer aldığı alemi, az veya çok merkezî bir otorite içinde yönetmiş bulunan Osmanlı bürokrasisinin meydana getirmiş olduğu belge koleksiyonlarının incelenmesi ile mümkün olacaktı.

Arşiv artık ürküntü kaynağı değil, son ümidimin yegane mercii olarak karşımda idi. Mayıs 1966'da arşive girdim. Osmanlı belgeleri ile karşılaşınca, onları okumanın hiç de ürkütücü olmadığını görmek rahatlatıcı oldu. Belgeler arasında kitap yazıları kadar, hatta daha kolay okunabilenleri yok değildi. Tabii ki kitap yazısına hiç benzemeyen, stenografiyi andıran *siyakat* ve *divanî* gibi çok zor okunabilen türleri de vardı. Ancak bunları okumaya alışmanın da hiç zor olmadığını anlamakta gecikmedim. İşi kolaylaştıran şu idi: Yazı türü ne kadar karmaşık olursa olsun, bir harf veya kelime ne şekilde yazılmışsa, o şekil hemen hemen hiç değiştirilmeden, matbaa standardına yakın bir yeknesaklıkta tekrarlanıp gidiyordu. Anlaşılıyordu ki, Osmanlı kâtipleri işlerini hem çok iyi biliyorlardı, hem de kudsî bir görevi yerine getirir gibi titizlikle yapıyorlardı. Onların bu ehliyeti ve titizliği sayesinde belgeleri zorlanmadan okuyacak hale gelmek için bir iki aylık bir gayret yeterli oldu. En zor okunabilen türleri de dahil olmak üzere eski yazıyı, gündelik notlarında bile yeni yazıya tercih edecek kadar iyi bilen aziz dostum rahmetli Erol Güngör'ün unutulmaz yardımları olmasa idi bu süre muhtemelen çok daha uzun olacaktı.

Bir yandan belgelere aşina olmaya çalışırken, diğer yandan milyonlarca belge ve dört yüz binden fazla defterden oluşan Osmanlı Arşivi'nin okyanu-

sunda ihtiyacım olan verileri nerelerde, nasıl bulabileceğimi kestirmek üzere çeşitli fonlara ait katalogları tarıyordum. Bu kataloglarda esas ihtiyacım olan kantitatif verileri hazır istatistikler halinde bulmayı bekliyor değildim. Zira Osmanlı Devleti'nin modern anlamda resmî istatistikleri meydana getirmek üzere, bürokratik bir organı, benim araştırma için belirlediğim dönemin sonlarında, ancak 1865 yılında kurmuş olduğunu biliyordum. Benim aradığım, bürokrasinin normal gündelik faaliyetlerini sürdürebilmek üzere kullandığı rakamlardı. Merkeziyetçi bir devletin temel ihtiyacı olan gelirlerin önemli bir bölümünü toplumun çeşitli iktisadî faaliyetlerinden, ve bu arada tabii ki sanayiden de, bir şekilde alınan vergilerden sağlaması kaçınılmaz olduğuna göre, eğer bu vergi kayıtlarının, ümit ve tahmin ettiğim gibi, kaydını ihtiva eden defterlere veya listelere ulaşabilirsem, ihtiyacım olan kantitatif verileri bunlardan hareketle inşa edebileceğimi düşünüyordum. Bu amaçla Defterdarlığın vergi kayıtlarını yürütmekle görevli 20'den fazla büronun meydana getirdiği defterlerin binlerce ciltlik koleksiyonlarına ait katalogları taradım. Geniş imparatorluğun değişik bölgelerinde çeşitli iktisadî faaliyetlerden alınmakta olan vergilerin, *mukataa* adı altında binlerce bağımsız birimler halinde, oldukça düzgün şekilde bu defterlerde kayıtlı olduğu görülüyordu. Pek çoğunun, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar, her yıl muntazam şekilde kaydı yürütülen bu vergi kalemlerinin büyük bölümü, Osmanlı ekonomisinin genel karakterine uygun olarak, ziraî sektörle alakalı idi; ama aralarında sanayi ile alakalı olanların sayısı da az değildi. Bir sektör veya alt sektöre ait toplu kayıtlar tabii ki yoktu, ama çeşitli bölge ve şehirlerdeki değişik sınaî faaliyetlerden alınmakta olan vergilerin yıllık meblağlarının düzgün kayıtları, maliyenin çeşitli bürolarının düzenlediği ve kullandığı defter serilerine dağılmış olarak mevcuttu. Bu vergi kalemleri arasından metodik şekilde seçilecek belirli örneklere ait yıllık meblağları birkaç yüzyıl boyunca izleme imkânı vardı. Seçilen vergi kalemlerine ait bu yıllık rakamlardan hareketle sanayinin değişik bölge ve alt sektörlerindeki uzun vadeli değişmeleri yansıtan kantitatif seriler oluşturulabilirdi.

Bu rakamlar, kantitatif analizler için, maden filizi tarzında birçok ameliye ile işlenmeye muhtaç ham maddeler gibi idi; ama bu hammaddeleri işleyerek kullanılabilir kantitatif seriler haline getirmek mümkündü. Zira aynı bürokratik gelenek ve usullere bağlı, standart sayılabilecek bir motivas-

yonla çok uzun vade içinde oluşturulmuş olan bu rakamlar, taşıdıkları hata ve kusurları ne olursa olsun, homojen ve karşılaştırılabilir verilere dönüştürülebilirdi. Çünkü aynı bürokratik irade ve teamülden kaynaklanmanın sağladığı homojenlik, hata ve kusurlarında da geçerli olacağı için bu rakamlardan metodik şekilde inşa edilecek verilerin, literatürden elde ettiğim yığın halindeki verilerle kıyaslanmayacak ölçüde standart ve bütünleştirilebilir olacağını düşünüyordum. Hatta bu ameliye başarılarak homojen, tutarlı, güvenilir ve birbiri ile karşılaştırılabilir nitelikte kantitatif seriler inşa edilebildiği takdirde, Batı literatüründen devşirilen verileri de verimli şekilde yalnız kontrol ve yorum için değil, muhtemel eksik ve boşlukları doldurmak üzere kullanma imkânı da doğacaktı.

Bu ümitle, Defterdarlığın *mukataa defterleri*'nde kayıtlı bulunan çeşitli bölge ve şehirlerdeki binlerce vergi kalemi arasından, sanayi sektörü içinde taşıdığı ağırlığa ve Sanayi Devrimi'nden etkilenme derecelerinin muhtemel farklılığına göre değişmelerini izlemenin önemli olacağını düşündüğüm muhtelif imalat dallarına ilişkin 150 kadar vergi kalemini seçerek incelemeye başladım. Yüzlerce ciltlik mukataa defterlerinin sayfaları arasında serpiştirilmiş bulunan bu 150 vergi kaleminden hazineye ödenmekte olan yıllık vergi miktarlarının, 1700-1860 dönemi için, çıkarılması gereken birim kayıt sayısı nominal olarak (150x160=)24.000 kadardı. Her yıla ait kaydı eksiksiz bulmak mümkün olsa idi, şüphesiz örnekleme yöntemi ile 20 veya 10 yıl için bir birim kaydını seçerek 1200 veya 2400 birimle ihtiyacım olan zaman serilerini tamamlayabilirdim. Ancak her yılın kaydını içeren defterlerin koleksiyonu tam olmadığı için, bulunabilen yıllara ait birimleri kaydetmekle yetinmek gerekiyordu. Bunların sayısı da birkaç binden az değildi ve kopya edilmesi zahmetli bir işti. O tarihte fotokopi makineleri arşive yeni gelmişti ve çok pahalı idi. Bu sebepten elle kopya ederek çalışma mecburiyeti vardı. Binlerce kaydın, yüzlerce ciltlik koleksiyonun hacimli sayfalarının arasından bulunup kopya edilmesi çok vakit isteyen bir çalışma türü idi.

En az üç dört yıl süreceği tahmin edilen çalışmanın ortalarında iki tatsız sürpriz beni bulmakta gecikmedi. Birincisi, pek sürpriz de değil, beklenen bir şeydi. Zamanında doktora tezini yazıp vermediğim için asistanlığıma son vererek maaşımı kestiler. Rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan, ciddiyetine inandığı araştırmayı sürdürebilmem için hemen imdadıma yetişti. İktisat Fa-

kültesi'nde müdürü olduğu Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nde bir uzmanlık kadrosu sağladı ve çalışmalarıma o sayede devam etme imkânını buldum. İkincisi, kelimenin gerçek anlamı ile sinsice gelen çok daha kötü bir sürprizdi. Hem verdiği zarar çok büyüktü, hem de başa çıkılması imkânsız görünen bir meydan okuma niteliğinde idi. Onun için bunu biraz ayrıntılı anlatmak gerekir, sanırım.

Sanayinin çeşitli dalları ile alakalı olmak üzere seçtiğim 150 kadar vergi kaleminden hazineye ödenmekte olan yıllık miktarlara ait kayıtları 1700 yılından itibaren çıkarmaya başladım. Bir iki yıl süren yoğun bir mesai ile adeta iğne ile kuyu kazar gibi mukataa defterlerinin binlerce sayfalarını tarayarak bulup çıkardığım bu rakamları tablolar halinde incelemeye başladığım zaman karşılaştığım manzara gerçekten şaşırtıcı ve acı bir sürprizden ibaret oldu: Bu seçtiğim 150 vergi kalemine ait yıllık gelir rakamları yıldan yıla çok az değişiyor, çok kere aynı rakamlar adeta donmuş gibi yıllarca tekrarlanıp duruyordu. Tablolardaki rakamlar uzun vade boyunca değişmediğine göre, aralarında bir farklılaşma da söz konusu değildi. Bu vergi rakamlarından, sanayinin alakalı faaliyet dallarındaki ne değişmeleri, ne de farklılaşmaları izlemenin imkânı bulunmadığı anlaşılıyordu. Bunca yıllık emek adeta heba olmuş gibi idi.

Bu acıklı sonucu farketmek için binlerce rakamı bir araya getiren tabloları oluşturuncaya kadar neden beklediğim, haklı olarak sorulabilir. Aslında bu sonuç da tam bir sürpriz sayılmaz; zira, çok daha önceden kendini az çok belli etmişti. Ancak çeşitli düşünce, ihtimal ve zaruretlerle, riskli de olsa, çalışmayı sürdürdüğüm için bu acı sürprizi, birincisine benzer şekilde, kendi irademle inşa etmiş sayılabilirim.

Bu inşanın kısa özeti şudur: Arşivde gündüz kopya ettiğim rakamları, akşam ve hafta sonları tablolara geçiriyordum. Tablo sayısı çok olduğu, her gün taranabilecek defter sayısı da az olduğu için her tabloya ortalama ayda bir rakam ancak isabet ediyordu. Bu sebepten belirli bir birikime ulaşıp her tabloya en az 3-4 rakamı kaydetmeden herhangi bir değişmezliği tespit etmeye zaten imkân yoktu. Ama dört beş aylık bir çalışma sonunda bu birikim yavaş yavaş oluşmaya başlayınca, tabloların çoğundaki rakamların zaman içinde çok az değiştiği, ekseriya hiç değişmeden kaldığı anlaşılıyordu. Ancak işin henüz başlangıcında idim ve bu az sayıdaki rakamlara bakarak bu de-

ğişmezliği yorumlamakta acele etmemek gerektiğini düşünüyordum. Bu, sanayi sektörüne ait durgunluğun bir belirtisi olarak da yorumlanabileceğine göre, pekâla anlamlı da sayılabilirdi. Bu ihtimali test etmek üzere, aynı vergi kalemleri içinden birkaçını ayırarak, kısa bir karşılaştırma için, bunların daha önceki döneme ait kayıtlarını inceledim. Başlangıç olarak seçtiğim 1700'den geriye doğru gittikçe yıllık vergi rakamlarının yıldan yıla artış veya azalışlar içinde dalgalı bir seyir izlediği ortaya çıkıyordu. Geriye doğru 16. yüzyıla kadar giden örneklerin hemen hiçbirinde, 1700'den sonraki dönemde rastladığım türden bir değişmezlik görülmüyordu. Bu kısa sondaj, değişmezliğin durgunluk belirtisi olarak yorumlanabileceği ihtimalini güçlendirdi. Vergi kayıtları üzerindeki çalışmayı sürdürmek için bir sebebim yahut zorunluluğum da şu idi: İktisat tarihinde benimsediğim anlayışa göre, yapmakta olduğum araştırmayı mutlaka kantitatif verilere dayandırmak istiyordum. Osmanlı dünyasında bulunabilen yegane kantitatif kaynaklar bu vergi kayıtları olduğu için, işe yaramayacağı kesinlik kazanıncaya kadar bunları sorgulamayı sürdürmek gerektiğini düşünüyordum.

Bu düşünce ve zorunlulukla çalışmaya devam ettim. Neticede tabloları tamamladığım zaman apaçık şekilde görüldü ki, uzun vadede rakamlardaki değişme yok denecek derecede düşük düzeydedir. Grafikleri adeta bir ölünün elektrokardiogramını andırır şekilde aşağı yukarı düz bir çizgi halinde sürüp giden bu tablolar başlangıçta düşündüğüm gibi muhtemel bir durgunluğun işareti olabilir mi idi? Sanayinin hem bölge, hem de alt sektör olarak mümkün olan en geniş yelpaze içinde, birbirinden çok farklı dallarını ilgilendiren bunca vergi kaleminin hemen hemen tamamının aynı paralel değişmezliğin içinde bulunması, başlangıçtaki bu ihtimalin de söz konusu olamayacağını göstermeye yetiyordu. Hepsinde aynı düzeyde kalan bir durgunluk eşyanın tabiatına aykırı idi. Bu, koşuya katılan bir atlet grubundaki tüm üyelerin birbirlerine oranla konumlarını hiç değiştirmeden hep birlikte koşuyu tamamlamaları gibi imkânsız bir şeydi.

Ayrıca şu da vardı: İnceleme dönemi boyunca, özellikle 1770'lerden sonra fiyatlar giderek hızlanan şekilde artıyordu. Mesela 1700-1800 arasında fiyatlarda artış ortalama 4 misline yakındı. Aynı dönemde vergi miktarlarındaki artış ise ortalama % 10 civarında kalıyordu. Bu durumda durgunluk değil, ancak gerilemeden bahsetmek gerekirdi. Ortalamalara göre hesapla-

nırsa gerileme % 70'i geçiyor olmalı idi. Yani vergi gelirleri yüzyılın başı ile sonu arasında reel olarak % 30'un altına gerilemiş demekti. Sanayi Devrimi'ne ait etkilerin henüz yeni başladığı bir dönemde bu kadar büyük oranda bir gerileme ihtimali de yok denecek kadar düşüktü. Bu çok düşük ihtimali de test etmeyi ihmal etmemiş olmak için karşılaştırma yapmak üzere ziraat, hayvancılık, madencilik ve ticaret gibi diğer sektörlerle alakalı vergi kalemlerine ait kayıtlara da baktım. Aynı değişmezlik 1700 yıllarından itibaren onlarda da açıkça görülüyordu. Fiyatlardaki artışa göre hesaplandığında onlarda da % 70 oranında bir gerileme ortaya çıkıyordu.

Bütün sektörleri içine alan %70 oranında bir gerileme, yukarıda özetlemeye çalıştığım Osmanlı tasavvuru mitosunda *gerileme* olarak nitelendirilmekte olan 18. yüzyıla, doğrusu tam da yakışan bir görünümdü. Ama bu "aşırı yakışma" pek akla uygun düşmüyordu. İmparatorluktaki faaliyet dallarının tümünün %70 oranında gerilemek üzere birbirleri ile kenetlenmiş görünmeleri anlaşılması ve açıklanması kolay görünmeyen bir bilmeceyi andırıyordu.

Sanayinin uzun vadeli değişmeleri hakkında kantitatif bir analiz yapmak üzere bu vergi rakamlarını kullanmanın imkânı olmadığı, birkaç yıllık çalışmayı bir hiçle sonuçlandıran kötü bir sürpriz olarak hiçbir şüpheye yer bırakmayan bir kesinlikle anlaşılıyordu. Ancak anlaşılmayan önemli nokta şu idi: Yüzyıldan fazla bir süre ile Osmanlı bürokrasisi, reel iktisadî faaliyet hacmi ile hiçbir ilişkisi olmadığı anlaşılan bu değişmez rakamların kaydını yürütmek üzere binlerce sayfalık defterleri neden hazırlayıp durmuştu. Benim kullanamadığım bu değişmez rakamları o nasıl ve ne için kullanabiliyordu?

Osmanlı bürokrasisi, acaba ne yaptığını bilmeden ve düşünmeden mi birbirinin tekrarı olan bu anlamsız rakamları yıllar boyu kopya edip durmuştu? Sözünü ettiğim Osmanlı tasavvuru mitosuna göre bunu sormak bile gereksizdi. Osmanlı Arşivi'ne girmeden önce, aynı mitosun etkisi ile doğrusu ben de çok farklı düşündüğümü söyleyemem. Ama birkaç yıldan beri üzerinde çalıştığım belgeler, onları meydana getirmiş olan bürokrasinin, insanı hayrete düşüren bir etkinlik ve mükemmeliyette çalıştığını çok açık şekilde gösteriyordu. Osmanlı bürokrasisinin bu nitelikleri, çağdaşı olan birçok yabancı gözlemcinin de dikkatinden kaçmamıştı. Daha önce Batı li-

teratürünü incelerken rastladığım, ama o zaman mitosumuzun sisli atmosferinde inanmakta zorluk çektiğim iki önemli tanığın gözlemlerini, şimdi arşivi tanıdıktan sonra daha iyi anlamaya başlamıştım. Tanıklardan biri 1746-62 yıllarında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak görev yapmış olan Sir James Porter'dir. Onun Osmanlı bürokrasisi hakkında gözlemi şöyledir: "Bürokrasideki dikkat ve itina bakımından hiçbir Hristiyan devlet Babıâli ile yarışamaz. Muameleleri çok büyük bir titizlikle yaparlar. Herhangi bir emri veya kararı, eğer tarihi biliniyorsa, ne kadar eski olursa olsun, hemen bulup çıkarabilirler."[1] Aynı yüzyılın sonlarında, 1780'li yıllarda İstanbul'da beş yıl kalarak incemeler yapmış olan ünlü İtalyan oryantalisti Toderini de Babıâli bürokrasisi hakkında şunları yazıyordu: "... sayılar ilmine pek düşkündürler. Öyle iyi eğitilmişlerdir ki en iyi Avrupalı aritmetikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2.5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçelik hataya düşmeden, ustalıkla kayıtlara geçirirler. Çok kısa ve sade bir metotla çok hızlı hesap yaparlar. Bizim 4 tabaka kâğıtla 2 saatte yaptığımız hesapları, onlar 1 tabaka kâğıt üzerinde birkaç dakikada yapıverirler."[2]

Bu niteliklere sahip bir bürokrasi, bu rakamların yıldan yıla değişmeden tekrarlanıp gittiğini görmemiş ve anlamamış olamayacağına göre, neden bunları en küçük bir hataya bile düşmeden itina ile kaydedip duruyordu? Bu işin bir anlamı ve motifi olmalı idi; ama ne idi? Belgeler bu konuda hiçbir şey söylemiyorlardı. Çözülmesi kolay görünmeyen bir bilmece karşısında idim. Eğer bu bilmeceyi çözmek mümkün olursa bu, yalnız bürokrasinin bir anlam veremediğim rakam tekrarlarını anlaşılır kılmaktan öte, çok daha önemli sonuçlara da götürebilirdi. Bu sayede vergi rakamlarının ölmüş bir insanın elektrokardiogramına benzeyen düz çizgi şeklindeki grafiğini canlı hale getirip alakalı oldukları faaliyet dallarındaki reel değişmelerle irtibatlandırmak da mümkün olabilirdi. O takdirde Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu büyük kantitatif veri deposundan anlamlı seriler inşa etmenin yolu da açılmış olacaktı.

Bu düşüncelerle, sanayi sektörü üzerindeki araştırmaya ara vermek bahasına, bu bilmeceyi çözmek üzere çalışmaya karar verdim. Çözüme ulaş-

[1] Larpent, I, 1854: s. 268.

[2] Toderini, I, 1789: s. 89.

mak pek kolay görünmüyordu; hatta hiçbir çözüme ulaşamama riski de yüksekti. Ancak çözüldüğü takdirde vaadettiği potansiyel yararların muhtemelen daha yüksek olacağı beklentisi ile denemeye değer diye düşündüm. Bu da birkaç yıllık yoğun bir çalışmayı gerektirdi. Sonunda çözüme varmak mümkün oldu. Kısaca özetlemek gerekirse, vergi iltizam sisteminde 17. yüzyılın sonlarından itibaren önemli bir değişme olduğu ve yıllık vergi meblağlarının değişmez hale gelişinin, bu yeni sistemin mantığından kaynaklanan bir sonuç olarak yorumlanabileceği ortaya çıktı. Bu kitabın 2. bölümünde yer alan "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" adlı makale, iltizam sistemindeki bu değişmeyi kurumsal düzeyde ayrıntılı şekilde açıklamaya çalışan ilk makaledir.

Yıllık vergi rakamlarının neden değişmez hale geldiği problemi çözüldükten sonra, aynı rakamların alakalı olduğu iktisadî faaliyetin reel hacmindeki değişmeleri yansıtacak şekilde canlandırılmasının imkânı olup olmadığı üzerinde düşündüm. Bu imkânın derecesi ve sınırları ile ilgili olarak geliştirdiğim metodu ve sonuçlarını da yine aynı bölümde "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma" başlığı ile yer alan ikinci makalede anlattım.

Bu makalelerin ilki 1973'te tamamlandı ve 1975'te yayınlandı. İkincisi Hamburg'da yapılan bir seminere 1976'da İngilizce olarak sunuldu ve aynı yıl yayınlandı; daha sonra Grekçe'ye çevrilerek 1980'de Atina'da yayınlandı. Üzerinde biraz daha çalıştıktan sonra nihayet Türkçe'si de 1981'de yayınlandı.

Bu arada rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan 1973'de emekli oldu; 1979'da da vefat etti. Onun ayrılmasından sonra doktora tezini yazıp verecek bir merci kalmadığı gibi iklimi de artık geçmiş bulunuyordu. Çünkü bu iki çalışma ile girdiğim yeni istikamette artık sanayi sektörü üzerinde uzmanlaşan bir araştırmaya devam etmenin fazla bir önemi kalmamıştı. Mamafih o zamana kadar yaptığım araştırmanın sonuçları ile ilgili yazdıklarımın tamamlanmış olan bölümleri daha sonra bağımsız makaleler halinde yayınlanmıştır. Bunları kitabın 3. bölümünde görmek mümkündür. Ancak asıl çalışma hedefini yavaş yavaş ekonominin bütünü ile ilgili olmak üzere Osmanlı sisteminin mantığını kavramaya doğru yöneltmiş bulunuyordum.

Yani başlangıçta zihnimi işgal ettiğini ifade ettiğim temel problematiğe biraz daha yaklaşma ümidi artık belirmeye başlamış görünüyordu.

Vergi rakamlarının yıldan yıla neden değişmediğini anlayabilmek ve ondan sonra da bu rakamları, alakalı olduğu dallardaki faaliyet hacminin değişmelerini yansıtacak şekilde canlandırmanın metodunu bulmak üzere yaptığım bu iki çalışma, zorunlu olarak Osmanlı maliyesinin iç yapısını ve onun karmaşık mekanizmalarını tanımama da imkân vermiş oldu. Osmanlı maliyesinin içine girince devletin, yalnız sanayiyi değil, ekonominin tümünü ilgilendiren profili de yavaş yavaş belirmeye başlamıştı. Ekonomiden aldığı paylar ve ekonomiye yaptığı katkılarla devletin oynadığı rolün önemini ciddiye almak gerektiği anlaşılıyordu. Ekonomiyi bütün sektörleri ve çerçevesi ile ilgilendiren bu rolün önemini ortaya koymak üzere yaptığım ilk çalışmayı "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" başlığı ile kitabın 3. bölümünde yer alan makalede özetledim. Devletin, 18. yüzyılda karşılaştığı dış tehditlerle birlikte artan malî baskılar altında ekonomiye karşı tutumundaki değişmenin yönü ve sınırları ile sonuçlarını somut tezahürleri içinde ortaya koyan genelleme niteliğindeki ilk deneme bu oldu.

Devletin ekonomi ile ilişkilerini, bu somut tezahürlerin ötesine geçerek daha soyut ve genel bir çerçeveye kavuşturmak üzere yaptığım çalışmalar da kitabın birinci bölümünde yer alan dört makalede özetlenmiştir. Bunlardan birinin başlığı olan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", aynı zamanda kitapta bir araya getirilen yazıların tümünü çatısı altına almaya en uygun başlık olarak seçilmiştir.

Burada, imlâ yanlışları dışında hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan bir araya getirilmiş olan makaleler içinde, diğerlerine oranla daha önemli olduğunu düşündüğüm birkaçının oluşumu hakkındaki bu açıklamalar sanırım, yeterlidir. Ancak makalelerin tümü ile ilgili olmak üzere, okuyucunun tenkit veya merakına mazhar olması muhtemel birkaç noktaya da kısaca temas etmem gerekir.

Birinci nokta dipnotu bakımından yazılarda görünen dengesizlikle alakaladır. Dipnotu ya çok fazladır, yahut hiç denecek kadar azdır. Makalelerin hemen tamamında arşiv belgeleri bolca kullanılmıştır. Ancak kullanılan belgeler, varılan yargı ile arasında objektif ve doğrudan bir bağın bulunma derecesine göre dipnotuna alınmış veya dışlanmıştır. Bazen yüzlerce belge

incelendikten sonra varılan bir cümlelik bir önerme için herhangi bir dipnotu verilmemiştir. Belge ile önerme arasında objektif bağın bulunduğu hallerde, sayıları çok da olsa, mesela birçok tabloda olduğu gibi onları dipnotunda tek tek veya topluca gösterdim. Ama bu bağın zayıfladığı ve koptuğu hallerde dipnotu kullanılmadı. Yorum veya analiz niteliğindeki önermelerde bir problemle karşılaştığım zaman, kaynak olarak kullanılan hammadde belgeler de olsa, çözüm için daha çok tarih ve sosyal bilim literatürüne başvurdum, bir çözüm bulduğum takdirde onu dipnotunda belirttim. Ama çok kere tek başıma problemi çözmek zorunda kaldığım hallerde en evrensel ve benim için en güvenilir yolu seçerek müzik dinledim. En zor problemleri çözmede, tıkanan düşünce açmazlarını aşmada bana en çok yardımı olan Wagner'in operaları oldu. Ancak onları da dipnotunda göstermedim, çünkü çözüm ile opera arasındaki bağlantı objektif değil, benim zihnimde başlayıp biten bir sübjektiflikten ibaretti.

İkinci nokta makaleler arasındaki ilişkiler bakımından göze çarpan önemli kusurlarla alakalıdır. Makaleler, çeyrek yüzyıl sürmüş olan yayımlanma sırasına göre değil de, konularına göre bölümler halinde gruplandırılmıştır. Tabii ki bir kitabı oluşturmak üzere planlanmış olmadıkları için hem girecekleri bölüm, hem de bölüm içindeki mevkileri bakımından hepsi isabetli bir yerleştirmeye mazhar olmuş da değildir. Herbiri bağımsız birer birim olarak görülebildiği ölçüde bunda fazla bir mahzur olamazdı. Ancak birbirine yakınlıkları dolayısı ile ard arda okunduğu zaman fark edilen, birbirine zıt iki önemli kusur dikkati çekecek derecededir. Birincisi farklılık yahut uyumsuzluk, ikincisi de tekrarlardır.

Farklılık veya uyumsuzluklar, araştırmanın konu ve zaman boyutu bakımından taşıdığı çeşitliliklerle alakalıdır. Uzun vade içinde kompleks bir yapının didiklenmesinde, körlerin fil tarifine benzer durumlarla karşılaşılması bir dereceye kadar normal sayılmalıdır. Araştırmanın kendisi de uzun bir süre içinde gerçekleştiği için bu farklılıklar kaçınılmaz olmuştur. Çeyrek yüzyıl boyunca aynı düşünceleri sürdürmek olsa olsa zihnî durgunluğun bir kanıtı olabilirdi. Böyle bir durgunluğu yaşamaktansa, bütünlükten yoksun kalmayı daima tercih ettiğimi itiraf etmeliyim.

Asıl dikkati çeken ikinci ciddi kusur, birincisinin tam zıddı olan tekrarlardır. Tekrarların önemli bölümü, meçhul bir alanda, adeta mayın tarlasın-

da ilerler gibi çalışırken aynı yolu bazen birkaç defa tekrar tekrar kullanmaya mecbur kalmaktan doğmuştur. Bilinmeyen bir ortamı, *terra incognito*'yu keşfetmeye çalışmanın kaçınılması mümkün görünmeyen bedeli gibidir bu tekrarlar. İkinci bölümün ilk iki makalesi arasında görülen tekrarlar bunun tipik bir örneğidir. Makalelerin birincisinde bir kurumun oluşumu ortaya çıkarıldıktan sonra, bu kuruma ait kantitatif verilerin nasıl kullanılabileceğine dair bir ilk deneme yapılmış, ancak tam bir vuzuhla denemeyi sonuçlandırmak mümkün olamamıştır. Bu sebepten araştırma esnasında oluşturulmuş bulunan tablolar, makalenin kurgusuna malzeme olmanın ötesine pek geçemeyen, yarı işlenmiş bir durumda kalmaktan kurtarılamamıştır. Bu yarı işlenmiş tabloların, yeniden ele alınarak, genel nitelikte birer kantitatif ölçme aleti haline nasıl dönüştürülebileceğine ait metodu bulmak için birkaç yıl daha üzerinde çalışmak gerekmiştir. Bu çalışmanın sonuçları da ikinci makalede anlatılmıştır. Böylece kaçınılması mümkün olmayan tekrarları içeren iki makale doğmuştur. Bununla birlikte, ortak ve farklı yanları ile birlikte okundukları zaman daha iyi anlaşılabilir hale geldikleri için iki makaleyi ardarda vermeyi gerekli gördüm.

Farklı yorumlar elde edebilmek üzere değişik yollardan aynı malzemeyi sorgulamanın elde olmayan, istenmeyen bir tezahürü olarak ve tabiatıyla sınırlı kalan bu tekrar örneğinden biraz farklı, sonuçları bakımından çok daha kapsamlı bir diğer tekrar örneği birinci bölümde iktisadî dünya görüşü ile ilgili makalelerde, özellikle ilk ikisi arasında görülür. Buradaki tekrar ise belirlemekte ve temellendirmekte zorluk çekilen bir çerçeveye ulaşabilmek üzere, düşüncenin oluşum safhasında birbirinden farklı yolları deneme zorunluluğundan kaynaklanmıştır. Beş altı yıllık bir hazırlık aşamasından sonra bir iki yıl ara ile kaleme alınmış bulunan bu iki metinde aynı temel çerçeveyi belirleyebilmek üzere farklı giriş yolları inşa etmek gerekmiştir. Bu farklılıkları koruyup ortak çerçeveleri tekrar etmemek elbette mümkündü. Ancak hiçbir metni değiştirmeden, ilk yayınlandığı şekli ile verme ilkesine sadık kalmak için olduğu kadar, metodolojik bakımdan sonuca ulaşmakta izlenen mantıkî aşama ve zorlanmaları sonucu ile bir arada vuzuhla gösterebilmek için de aynen vermeyi tercih ettim.

Osmanlı yönetim elitinin iktisadî hayata bakışında istinat eder göründüğü *referans çerçevesi,* matematik ifade ile bir nevi zihnî *koordinat sistemi* bir

kere ortaya konulduktan sonra, aynı koordinat sisteminin değişik bağlamlarda tekrar edilmesi ise, artık bir meçhule ulaşmak için istemeyerek ödenen bir zorunlu bedel değil, aksine birer anlama ve açıklama unsuru halinde bilerek ve isteyerek kullanmaktan ibarettir. Ekonomiye ait düzenlemelerinde Osmanlı yönetim eliti kararlarını alırken eğer başvuru çerçevesi olarak bu koordinat sistemini oluşturan ilkelere göre hareket ediyorsa, ki öyle olduğu ortaya konulmaktadır, o takdirde bu düzenlemeler ve sonuçlarını incelerken o ilkelere ait koordinatın izleri ile karşılaşmak herhalde normal sayılabilecek bir beklentidir. Bir kısım tekrar da bu türdür; kitapta birinci bölümün diğer makalelerinde ve özellikle üçüncü bölümdeki makalelerin bazılarında bu tür tekrarların bolca örneği mevcuttur. Bu tekrarlardan kaçınmak için ya her türlü açıklama ve anlama kaygısını terk etmek, yahut da her konuda ayrı bir açıklama ve anlama modeli icat etmek gerekirdi. Bu alternatifin iki ucunu da aynı derecede anlamsız bulduğum için, yeri geldiği hallerde ve durumlarda bu tür tekrarları bir kenara bırakmayı değil, aksine birer açıklayıcı hipotez olarak açıkça belirtmeyi gerekli gördüm.

Bununla birlikte devletin ekonomi ile ilgili tutumunu ve kararlarını yönlendirmiş olduğunu düşündüğüm ilkelerden oluşan bu zihnî çerçeve ile Osmanlı sosyo-ekonomik dünyasını bütün manzaraları ile açıklamaya yeterli deva-ı küll türünden bir model bulmuş olduğum iddiasında olmadığımı da belirtmeliyim. Bulduğum çerçeve, klâsik diye nitelediğim dönemde, yani 19. yüzyıl öncesinde geçerli olan bir modeldir. Bu çerçevenin 19. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş parçalanmış olduğu birinci bölümün son makalesinde özetlenmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olup bitenlerin belirlenmesine ihtiyaç olduğu gibi, geçerli olduğu dönemdeki oluşumu ve etkinliği hakkında da bilinmesi gereken daha pek çok şey vardır. Modelin dinî, siyasî ve fikrî kaynakları tam olarak analiz edilebilmiş değildir. Osmanlı yönetim elitinin birkaç yüzyıl boyunca aynı zihnî çerçeveden hareketle ekonomiyi düzenlemeye neden devam ettiği de açıklanmaya muhtaçtır. Bu devamlılıkta onların zihnî dünyaları kadar, bir sosyal grup olarak oluşumundan kaynaklanan etkilerin sosyolojik analizi de zorunludur. Nihayet kapsamı itibarı ile bu çerçevenin etkisi devletin ekonomiyi biçimlendirmekte ve yönlendirmekteki gücü ile sınırlıdır. Eğer devlet aldığı kararlar, vücud verdiği kurumlar ve ilişkilerle ekonominin tümünü adeta *deus ex machina* olarak

belirleme gücüne sahip bulunsa idi, modelimizin açıklama kapsamı da aynı ölçüde eksiksiz olurdu. Ama durum böyle olmaktan uzaktır; ne kadar uzak olduğunu belirlemek üzere daha pek çok ampirik araştırmaya ihtiyaç vardır.

Yapılması gereken bütün bu çalışmaları yapılmış olanlarla karşılaştırdığım zaman, *Hac Yolunda Bir Karınca*'dan daha iyi bir durumda olmadığımı düşünmekten kendimi alamıyorum.

Koşuyolu, İstanbul
22.05.2000

Giriş Yerine

İKTİSAT TARİHİNİN TEMEL PROBLEMATİĞİ

İktisat tarihi *Sanayi Devrimi*'nin ürünlerinden biridir; ve disiplin olarak temel misyonu ve problematiği, varlığını borçlu olduğu bu büyük değişmenin, daha genel ifadesi ile "modern iktisadî büyüme"nin oluşumunu tasvir, tahlil ve mümkün olduğu ölçüde izah etmeye çalışmaktır.

Modern iktisadî büyümeyi hazırlayan değişmeler, tarihin belirli bir döneminde, belirli bir coğrafî bölgede, Osmanlı'nın çağdaşı ve onunla ilişki içinde bulunan Batı Avrupa'da doğdu. Bu değişmenin kaynağı nedir? Batı Avrupa'da ne/neler, nasıl oldu da bu büyük değişme tarih sahnesine çıktı? Bölgeyi ve dönemi dünyanın diğer bölgelerinden ve tarihin başka dönemlerinden ayıran belirleyici, kritik özellikler nelerdir? Bu özellikler hangi mekanizmalarla bu büyük değişmeye vücut vermişlerdir? Bu ve benzeri sorular, bu değişmenin az çok farkedildiği tarihten günümüze kadar tartışılıyor. Ancak kimse, bu sorulara nasıl cevap vermek gerektiğini tam olarak bilmiyor. Sayısız denecek kadar açıklama denemeleri var. Ama hiçbiri genel kabule mazhar bir açıklama modeli oluşturabilmiş değildir.

Bununla birlikte bu çok boyutlu, karmaşık değişmenin çeşitli unsurlarını tasvir düzeyinde tanıyoruz. Bu unsurların arasında en başta, deneysel tabiat bilimlerinin doğuşunu sağlayan 16-17. yüzyıllardaki *Bilim Devrimi* zikredilmelidir. Sanayi Devrimi'nin çıkışında ve başlangıç döneminde pek etkili olmadığı genellikle kabul edilmekle birlikte; bu devrimin iktisadî dönüşümü giderek hızlanan şekilde etkilediğinde kimsenin şüphesi yok. O kadar ki eğer modern deneysel tabiat bilimlerinin insanı heyecanlandıran gelişmeleri olmasa idi, modern iktisadî büyümenin sürdürülmesine imkân bulunamayacağına, tarihin daha önceki dönemlerinde görülen türden devrevîlikler (Cyclicity) içinde sıkışıp kalacağına da aşağı yukarı kesin gözü ile bakılıyor. Bununla birlikte aralarındaki ilişkinin tek yönlü olmadığı, her iki büyük değişmenin birbirini destekleyerek ilerledikleri de muhakkaktır.

Bir diğer unsur *Coğrafî Keşifler*'dir. Avrupa'da büyümekte olan nüfus ve üretim potansiyeline bu keşifler iki önemli desteği tam zamanında sağladı: Para ve pazar. Bu ikisi öylesine genişledi ki coğrafî keşifler öncesi ile sonrası arasında, zaman ilerledikçe netleşen bir fark oluştu.

Bilinen önemli değişmelerden biri de Batı Avrupa'da modern zamanların başlarından itibaren merkantilist iktisat politikalarının benimsenmesi ve siyasî-askerî gücü iktisadî boyutları ile birlikte düşünmenin kurumsallaştırılmasıdır. Sanayinin gelişmesinde merkantilist iktisat politikalarının oynadıkları rolü kimse inkâr edemez. Bu iktisat politikalarını benimseyip ısrarla, inatla yürütmeye çalışan modern millî devletlerin doğuşu ve gelişmesi de modern iktisadî büyümenin oluşumunu hazırlayan önemli faktörler arasındadır. Modern iktisadî büyümeyi açıklamaya çalışan düşünürlerin, başta Marx, Weber, Sombart, Gerschenkron, North, Kuznets ve Rostow olmak üzere, büyük çoğunluğu devletin etkin bir rol oynadığında ittifak ederler.

Devlet, yalnız merkantilist iktisat politikası ile değil, başka birçok faaliyeti ile de modern iktisadî büyümenin doğmasında derinden etkili olmuştur. Bilimi, coğrafî keşifleri destekleyerek kaynakların o alanlara yöneltilmesinde devletin önemli rolü vardır. Ama devlet, ekonomi üzerine birer yük olarak bindirdiği bürokrasi, ordu ve bunlara kaynak bulma yöntemi olarak vergi sistemi ile de ekonomiyi derinden etkilemiş ve modern iktisadî büyümeye doğru bir seri değişmenin önemli bir muharriki olmuştur. Devletin artan taleplerine cevap vermek üzere ekonomi üretim kapasitesini genişletmek zorunda kaldı. Artan üretim kapasitesi ile birlikte gelir bölüşümünün, tasarruf ve yatırımları arttırarak büyümeye daha çok katkıda bulunacak kesimlerin lehinde değişmesini sağlamada da devlet birinci derecede rol oynadı.

Devletin bütün bu rol ve faaliyetleri üzerinde, Batı Avrupa'da oluşmuş bulunan uluslararası ilişkiler sisteminin önemli görünen yönlendirici ve yoğunlaştırıcı etkileri olduğu da muhakkaktır. Gerçekten oldukça homojen nüfus kitlelerine dayanan ve monolitik olmaktan uzak iktidar yapıları ile az çok birbirine benzeyen bu devletlerin, hem birbirleri ile amansız yarışma ve rekabet içinde çatışmaları, hem de Greko-Latin kültürü ile Hristiyan dininin sağladığı ortak değerler zemininde yoğun iletişim ve dayanışma içinde kalan etkili sosyal grupları bünyelerinde barındırmaları, tarihte benzeri az bulunur özel bir ortam oluşturmuştur. Bu ortamın imkân verdiği iletişim ile rekabet/çatışma arasındaki hassas dengeye dayanan ilişki sisteminin devletler üzerinde, sözü edilen tutum ve faaliyetlerin hem yönünü, hem de yoğunluğunu belirlemede çok önemli etkileri olduğu da muhakkaktır.

Modern zamanların başlarından itibaren işlemeye başlayan bu mekanizmaların ve daha birçoklarının birkaç yüzyıl devam eden etkileşimi sonucunda 18. yüzyılın sonlarından itibaren insanın üretim ve tüketim gücünü sınırlandıran engelleri yavaş yavaş kaldırarak sınırsız büyümenin yolunu açmış olan bu sürecin, birkaç yüzyıl içinde, o zamana kadar kaydedilen değişmelerin tümünden daha derin ve hızlı bir değişme ile tarihi ikiye böldüğünde kimsenin şüphesi yoktur. Batı dünyasının iktisadî ve sosyal tarihi alanında yüzyılı aşan bir süreden beri yapılmış olan sayısız araştırmalar sayesinde, bu büyük değişmenin farklı manzaraları ve çeşitli mekanizmaları ile ilgili olup bitenlerin pek çok ayrıntılarını biliyoruz. Marx'tan Weber'e birçok klasik düşünürü uğraştıran bu konuda son 30-40 yılda yazılanların da sayısı oldukça kabarıktır. Bununla birlikte bu karmaşık süreci makul ve kabule şayan tatminkar bir teoriye sığdırabilmekten uzak bulunduğumuz da muhakkaktır. Çözülmesi zor bir bilmeceyi andıran ve belki de hiçbir zaman böyle bir teoriye kavuşturulamayacak olan bu problem sahası, iktisat tarihinin temel problematiklerinden biri olarak zihinleri meşgul etmeye devam etmektedir.

OSMANLI TARİHİNİN PROBLEMATİKLERİ

Türkler, 700 yıl önce Anadolu'nun Kuzey Batı ucunda küçük bir beylikten hareketle tarihin bildiği az sayıdaki büyük siyasî sistemlerden birini oluşturdular. Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı coğrafî alanın genişliği, hakimiyeti altına aldığı kültürlerin çeşitliliği ve yaşadığı sürenin uzunluğu bakımından hem Türk, hem de İslâm tarihinde rakipsiz olduğu gibi, dünya tarihinde de benzeri az olan bir büyük siyasî tecrübedir. Aynı bölgede daha önce kurulmuş olan Helen, Roma, Bizans, Pers, Sasanî gibi İmparatorlukların, yerini aldığı Bizans hariç, hepsinden daha uzun yaşama başarısını göstermiş bir büyük siyasî yapıdır.

Bu yapıyı inşa edenlerin onun için uygun gördükleri adı da biliyoruz: "Devlet-i aliyye-i ebed-müddet", yani "ebediyyen yaşayacak yüce devlet!" Bu iddialı adlandırmaya bakarak onun uzun ömürlü olmakta gerektiği kadar başarılı olamadığı da söylenebilir. Bununla beraber bulunduğu bölgeyi, rakiplerini ve yaşadığı tarih çağını hesaba katarak değerlendirdiğimiz takdirde, bu adın pek de ezbere verilmiş olamayacağını düşündüren önemli problematiklerle karşılaşırız.

Kuruluşunun 700. yılında geriye dönüp, Osmanlı tarihinin bilinen siyasî macerasını ana hatları ile hatırlarsak, bu tarihle uğraşanları uğraştırması gereken problematiklerin neler olduğu net şekilde ortaya çıkar.

Ancak bunları netlikle görebilmek için, önce uzun zamandan beri okul kitaplarında tekrarlana tekrarlana zihinlere yapışmış bulunan geleneksel dönemlendirmeyi bir kenara bırakmak ve Osmanlı tarihine bir bütün olarak bakmak gerekir.

Osmanlı tarihi hakkında tekrarlanagelen dönemlendirme malumdur: *Kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme* ve *dağılma.* Bu beşli dönemlendirme bize bu tarihi vuzuhla yansıtmaktan çok, olup bitenleri biraz bulandıran ve anlamlandırmayı zorlaştıran bir kronolojik sınıflamadır. Daha çok askerî başarıları ve siyasî sınırların genişleme/daralma tempolarını ifade etme amacındaki bu sınıflama, bu tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktır. Bu tempoların arkasındaki derinlikleri ise hiçbir şekilde yakalama şansı vermez. Daha isabetli ve derinlikleri kavramaya imkân verecek ayrıntılı bir dönemlendirmeye burada girmeden, sadece siyasî sınırların genişleme/daralma temposuna göre çok daha sade ve istikametleri vuzuhla teşhise yardım edecek nitelikte bir sınıflamayı, Osmanlı tarihini iki ana döneme ayırarak yapabiliriz.

Bu dönemlerin birincisi, Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyılın başlarındaki kuruluşundan 17. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık dört yüzyıl süren genişleme dönemidir. Bu süre boyunca Osmanlı Devleti, küçük veya geçici sayılabilecek birkaç istisna dışında, hiçbir önemli yenilgi tanımadı. Başlangıçtan 16. yüzyılın ortalarına kadar çok hızlı, sonra giderek yavaşlayan tempo ile bu genişleme 17. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Yavaşlamayı bazen tarihçiler gereğinden fazla büyütüp, Osmanlıların hayatiyet kaybı ile eş anlamlı sayarlar; oysa *exponantiel*, yani geometrik büyümenin hemen bütün örneklerinde rastlanan evrensel bir olgudan öte bir anlam taşımaz bu yavaşlama. Burada önemli olan, Osmanlı Devleti'nin 1350'li yıllarda ayak bastığı Avrupa kıtasında, 300 yıldan fazla süren zorlu, kararlı ve karşı konulamaz şekilde genişlemesidir. Bu genişlemenin gerçekleştiği döneme, karşı kamptan, yani Avrupa açısından bakarsak görünen şudur: Avrupa 1300 yıllarında henüz gerçekleştirdiği ticaret devriminden başlayarak birbirini izleyecek bir seri değişme ile harekete geçmek üzere bulunduğu bir çağın eşiğindedir. Nüfus artışı, kıta-içi kolonizasyon, Rönesans, Reform, denizaşırı hareketlenme ve büyük coğrafî keşiflerle kendi kabuğunu çatlatarak dünyaya hakim olma yoluna koyulmuş Avrupa, Hristiyan Avrupa, kendi ana kıtasında, rakip dinin

bayrağı ile gelip yerleşen Asyalı bir soyun hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Buna engel olmak ve Türkleri kıtadan kovmak için Avrupa'da icraya konulan projeleri, ittifakları, seferleri, yayınları ve faaliyetleri burada saymaya ne gerek, ne de imkân var. Daha başlangıçtan beri kaynaklarla alakalı denge kesin olarak Avrupa'nın lehinde idi: Nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi bakımından Avrupa, Osmanlı'nın asgari 4-5 katı büyüklükleri kontrol ediyordu ve buna rağmen Osmanlı Türkiyesi, kıta içinde yüzyıllar süren bir genişlemeyi sürdürebilmiş ve yaklaşık bir milyon km^2'lik bir bölümünü, yani kıtanın % 10'unu kontrolü altına almayı başarmıştı. Bu, inanılması ve anlaşılması zor başarıya nasıl ulaştılar? Osmanlı tarihi ile uğraşanları uğraştıran "birinci problematik" budur, ve henüz bütün unsurları ile analiz edilebilmiş değildir. Bu genişlemeyi tek kelime ile "mucizevî" diye nitelemek gerekir.

Osmanlı genişlemesi 1683'te II. Viyana kuşatması ile başlayan ve müttefik Avrupa'ya karşı 15 yıl süren savaşta durdurulmuş ve tersine bir trendi ifade eden ikinci dönem başlamıştır. Bu, Avrupa kıtasında geri çekilmenin tarihidir.

Birinci dönemde bütün parametreleri ile Osmanlı Türkiyesi'nin 4-5 misli büyüklükleri kontrol etmekte olan Avrupa, bu dönemde imkânlarını birkaç misli daha arttırmış ve fiilen dünyaya hakim olmaya başlamıştır. Avrupa, işte bu dönemdedir ki, insanlığın tarihini 10.000 yıldan beri benzeri görülmemiş şekilde ikiye bölen büyük bir dönüşümü gerçekleştirmiştir: *Sanayi Devrimi*. Kısaca ifade edersek "modern iktisadî büyümeyi" başlatmıştır. Avrupa bu büyük dönüşüm ile kontrol ettiği kaynakları, (nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi) inanılmaz ölçülerde arttırmaya başlamış ve aradaki mesafeyi hızla açmıştır. İşte bu devleşmiş Avrupa karşısında Osmanlı, kıtadan geri çekilmeye başlamış, ama temposu son derece yavaş olmuştur. Viyana'nın kuşatıldığı 1683 yılından imparatorluğun sona erdiği 1922 yılına kadar geçen süre 239 yıldır. Daralmanın ortalama hızı yıllık 4.000 km^2 civarındadır. Aynı sahanın fethi, genişleme döneminde (1354-1683) 329 yılda gerçekleşmiştir ki bunun da yıllık ortalaması 3.000 km^2 kadardır. Gidiş ve dönüş hızları arasındaki fark %25-30 civarındadır. Ama ilerlerken karşı kampı oluşturan Avrupa'ya oranla dönüşte birkaç misli daha büyümüş, adeta devleşmiş bir Avrupa vardır. Bu sebepten, bu daralmayı da, birinci dönemdeki genişleme derecesinde, hatta bir bakıma ondan daha başarılı saymak gerekir. Zira bu adım adım geri çekilmenin arkasında anlaşılması, açıklanması ve inanılması kolay olmayan muazzam bir diren-

menin gücü vardır. Bu da Osmanlı tarihi ile uğraşanları uğraştıran "ikinci problematik"tir ve henüz bütün unsurları ile analiz edilebilmiş değildir. Geri çekilmedeki bu yavaşlığı da "mucizevî" diye nitelemek gerekir.

Osmanlı sistemi, onu inşa edenlerin adını koyarken düşündükleri gibi, hayatını ebedîleştirmeyi başaramadı. Ama yerli ve yabancı, eski ve yeni pek çok gözlemcinin 18. yüzyıldan beri yıkıldı, yıkılacak diye beklediği, 19. yüzyıldan itibaren "hasta adam" ilan edilen bu yapının dağılması pek de kolay olmadı. Dünyaya hakim olmakta devasa mesafe almış bulunan Avrupa karşısında Osmanlı İmparatorluğu, açıklanması kolay görünmeyen bir direnç göstererek, I. Dünya Savaşı'na kadar ayakta kalmayı başarmakla kalmamış, üstelik bu savaşa da etkin şekilde katıldıktan sonra, aralarında bulunduğu ittifak cephesi ile birlikte, yalnız kendisini değil, kimsenin yıkılacağını düşünmediği ve beklemediği Avusturya, Alman ve Rusya imparatorluklarını da silip süpüren bu cihanşümul tarihî deprem ile ancak sona ermiştir. Onun içindir ki daralma dönemine de başarılı, hatta birincisinden daha başarılıdır, diyebiliyoruz. Bu ikinci dönemde modern iktisadî büyümeyi gerçekleştirmiş bulunan rakiplere karşı, üstelik bu büyük değişmeyi gerçekleştirmeden direnebilmiş olması onun mucizevî başarı niteliğini azaltan değil, aksine arttıran bir etken olarak kabul edilmelidir.

Osmanlı sistemi neden Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiremedi ve buna rağmen bu kadar uzun süre direnmeyi nasıl başardı? Bu da, Osmanlı tarihi ile uğraşanları uğraştıran "üçüncü önemli problematik"tir.

Üç kademe halinde ortaya çıkan bu problematikler, tek disiplinli tarih monografileri ile çözülemeyecek çetin meselelerdir. Ancak bu monografik çalışmalar, birer kutup yıldızı gibi bu problematiklerden biri veya diğerinin yönlendirmesi ile vücuda getirilirse, Osmanlı sisteminin işleyişi, mekanizmaları ve çeşitli meydan okumalar karşısındaki değişme eğilimleri hakkında bunların sağlayacakları bilgi birikimi sonucunda imkân dahiline girecek disiplinlerarası sentez çalışmaları ile çözüm denemeleri söz konusu olabilir.

Bu kitapta yer alan çalışmaların önemli bölümü de bu problematiklerden üçüncüsü, yani Osmanlı sisteminin modern iktisadî büyüme karşısındaki konumu, potansiyelleri ve tutumu ile ilgili olmak üzere yapılan araştırmalardır. Bunlar Osmanlı dünyasının modern iktisadî büyümeye neden katılamamış olduğuna dair kesin ve net cevaplar ihtiva etmez. Bazı hallerde bu izlenimi veren üslup ve ifadelere rastlanırsa bunlar, daha çok araştırmaya ve düşünmeye, yahut eleştiriye davet gibi yorumlanmalıdır.

İNDEKS

A
Aba: 176, 235
Abdülkerim Paşa: 217
acil ödemeler: 148
açık arttırma: *bk* müzayede
açık pazar politikaları: 206
açlık: 213
ad valorem: 198
Adana: 138, 139, 160, 181, 273; demir madeni 160
Aden: 207; Kızıldeniz yolu 208
Adriyatik bölgesi: 235
Afrika: 208, 267, 334, 335
Afrikalılar: 266, 335
Ağrıboz sancağı: 108
Ahî Baba: 291, 301
Ahî Evren Zaviyesi: 290
Ahî teşkilâtı: 301, 302
Ahîlik: 300, 301
Ahmed III: 110
Ahmet İzzet Paşa (Sivas valisi): 273
Ahmet Refik: 349, 359
aidat ödemeler: 296
aile: 40, 270, 271, 277, 344; işletmeleri 42, 56; yapısı 12
akçe: 24, 99, 105, 108, 110, 112, 113, 121, 138, 139, 140, 150, 152, 198, 222, 239, 241, 243, 247, 248, 279; kıymeti 150; değeri 198
Akdeniz: 105, 205, 206, 207, 321, 322, 323, 324, 325, 332, 333; çevresi 321; dünyası 323
aksiyon piyasası: 226
aktüel değer: 146
alım tekeli: 217
Mustafa Âlî: 347, 348
Amasya: 134, 263, 271, 276, 277, 278, 279, 285
Amerika: 208, 267, 307, 309, 312, 335; yerlileri 335
Amerikalı: 16, 81; gezgin 16
Amerikan gümüşü: 197
amortisman giderleri: 249
Anadolu: 33, 140, 207, 219, 222, 226, 269, 271, 273, 280, 283, 285, 287, 288, 301, 317, 323; coğrafyası 285; kıtası 271
Anapa: 199
anapara: 186
Angarya: 308
Ankara: 3, 73, 160, 178, 212, 235, 260, 271, 308, 330, 346, 359, 360, 361, 362, 363, 364; Savaşı 73, 308, 330; tiftiği 235
Antep: 263, 264, 265
apre tesisleri: 242
aracı/lar: 228
Arap yarımadası: 197, 312
artizanal endüstri: 210
Âsım: 15, 348
asker: 95, 115, 139, 148, 157, 215, 218, 234, 253; mevcudu 215; elbisesi 234
askerî: 15, 32, 34, 39, 48, 50, 62, 68, 71, 74, 80, 83, 98, 99, 101, 103, 148, 185, 187, 189, 197, 203, 204, 205, 211, 217, 219, 226, 227, 230, 232, 233, 234, 253, 254, 259, 260, 261, 308, 309, 333, 336, 337, 338, 344; alan 197, 205, 259, 333; başarılar 34, 308; birlik 68; fonksiyonlar 336; güç 50; güçlükler 50; harcamalar 189; mal 253, 260; organizasyon 74; sınıf 148, 217; tesis 15; yatırımlar 219, 261; zafer 309; zaruretler 232; zümre mensupları 48, 62, 71, 80, 83, 98, 99, 101, 187, 203, 204, 211, 226, 227, 233, 234, 254, 337, 338, 344
Asya: 73, 109, 208, 245, 264, 271, 335; eyaletleri 109; sahilleri 264; ticareti 271; -lı: 35, 74
Atıf Mustafa Efendi: 107, 278
Atina: 25
Atlantik: 208, 266, 332, 333; bölgesi 266; denizciliği: 332; kolonileri 266
atlas (kumaş): 241, 243

Atlas Okyanusu: 312
atlı hamallar: 69
atölye: 255, 315
aune: 264
avarız: 113, 243; sistemi 216; Vergisi 216
Avrupa: 4, 9, 31, 32, 34, 35, 36, 50, 51, 52, 53, 73, 77, 79, 81, 143, 198, 208, 209, 210, 234, 235, 245, 256, 257, 259, 262, 263, 265, 267, 278, 280, 284, 286, 287, 291, 299, 302, 308, 311, 312, 313, 316, 317, 324, 325, 333, 334, 346, 355; dünyası 311, 324; ekonomisi 259; kıtası 34, 35, 73, 312, 355; kıyıları 245; kronikleri 346; pazarları 287, 299; tüccarı 81; ülkeleri 50, 77, 256
Avusturya: 36, 189, 333
ayakkabıcılık: 273
âyan: 109, 157; ve eşraf 157
aynî: 85, 96, 97, 101, 225, 260; gelir kalemi 97; gelir vergisi 85, 225, 260; tahsisler 96; vergiler 96
azınlık: 81, 311; mensubu 81; sermayesi 81

B

Babıâli: 24, 148, 287
bac: 151; tahsilatı 199; -ı pazar 196
Bağdad: 103, 195, 207, 270, 271, 300, 325
baharat: 206, 207
bakır: 217, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 318; eşya 283, 284, 285, 286, 287; eşya imalâtı 283, 284, 285, 286; fiyatları 288; ihtiyacı 286; madeni 284; metalürjisi 285; sektörü 288; tasfiye tesisi 283; ticareti 285
Balkan/lar: 67, 71, 212, 317; eyaletleri 235; halkları/milletleri 10, 317; ortodoks halkları: 317
balmumu: 199
Balyapatra mukataası: 106
Barbaros Hayreddin Paşa: 10
Barkan, Ömer Lütfi: 1, 11, 17, 20, 25, 95, 98, 100, 253, 269, 341, 342, 349, 353, 359
baruthane: 342
basma: 15, 52, 210, 211, 212, 226, 231, 255, 258, 265, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285; ameliyeleri 273, 275; imalâthanesi 255; imalâtı 52, 210, 212, 231, 255, 273, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283
basmacı: 107, 276, 290
basmahane: 83, 226, 228, 298
Basra: 207, 271
Başdefterdar: 99, 100
Başkethüda: 293
Başmuhasebe: 112, 113, 139
Başbakanlık Osmanlı Arşivi: 3, 14, 15, 231, 339, 340, 341, 345
başkent: 323, 325
Batı: 11, 12, 16, 20, 23, 31, 32, 33, 53, 64, 74, 75, 80, 143, 161, 197, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 222, 223, 229, 230, 231, 235, 236, 238, 239, 240, 242, 250, 252, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 267, 273, 278, 280, 282, 286, 303, 312, 313, 317, 320, 321, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338, 342, 349, 356; Akdeniz 212, 257; Anadolu 210, 231, 250, 263, 273; Asya 208; Avrupa 11, 31, 32, 75, 143, 161, 197, 252, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 278, 282, 303; Avrupa sistemi 150; Avrupalı 257, 263; cemiyeti 334; dünyası 16, 33, 205, 312, 313, 329, 330; etkileri 349; katkısı 320; literatürü 20, 24; metropolleri 332; rekabeti 240; ticareti 154
Batılı/lar: 206, 259, 301; gemiler 205; kaynaklar 16, 356; seyyah 270, 282; seyyahlar 282; ülkeler 50, 238, 239
bedestan: 83, 204, 315
Behçetî: 348
beledî kassam: 342
Belgrad: 195, 241
Beykoz: 53
Beylikler Anadolusu: 206
bez: 133, 183, 232, 247, 275, 279
bezcibaşı: 247, 249
bezcibaşının talebi: 248
bezirgânbaşı: 242
Bizans: 33, 206, 308, 309, 311, 312, 315, 316, 317, 322, 323, 325, 352; Rumelisi 206; sistemi 309; tarihi 352; varlığı 308, 309
Bolonya Akademisi: 331
borç: 193; mürettebatı; stoku 188, 189
borçlanma usulleri: 193
boya: 230, 240, 242, 276, 277, 278, 280, 290; maddeleri 230, 280

boyacı: 107, 226, 276, 278, 290; ustası 226, 240, 278
boyahane: 83, 212, 226, 228, 238, 275, 276, 278, 280, 281, 298, 342; gelirleri 212; mukataası 99, 105, 278; vergisi 275
boyalı mamuller: 265
boyama: 231, 273, 275, 285, 299
bölge: 14, 15, 19, 20, 22, 43, 48, 57, 84, 86, 122, 143, 159, 194, 196, 230, 259, 267, 275, 290, 298; esnafı 298; pazarı 86
bölgeler arası; mübadele 235, 263, 271; ticaret 272; ihtiyaçlar 278
bölgesel ulaşım şebekesi: 288
Braudel, Ferdinand: 74
Brejnew: 312
brüt: 121, 122, 123, 149, 150, 152, 158, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 344; gelir 149, 150; vergi hasılatı 121, 122, 123, 150, 152, 158
buğday: 97, 199
buhar makinası: 89, 307
buhran: 158, 209, 212, 259, 260, 280, 296, 331; belirtileri 209; çağı/dönemi 232, 260, 331; niteliği 259
Bulgaristan: 254, 296, 308, 352
Bursa: 112, 131, 142, 174, 175, 210, 212, 255, 260, 270, 271, 316, 360
bükücü: 276
büro: 107; görevlileri 111, 117
bürokrasi: 24, 32, 39, 148; ihtiyaçları 243
bürokrat: 115, 148, 157, 226
bürokratik; gelenek 19; irade 20; organizasyon 40
bütçe: 110; açıkları 100, 147, 213, 217, 218; giderleri 215, 296; harcamaları 97; imkânları 85, 225; taslağı 112; zaruretleri 100; zorlukları: 296
büyük coğrafî keşifler: 34, 330
Büyük Petro: 235
büyüme: 143, 156, 160, 249, 269, 274, 276, 300, 316, 323, 324, 334, 337, 339, 355; dönemi 274; eğilimi 276; hızı 160; periyodları 324

C

cafercanî: 264
carî giderler: 190, 191
carî giderleri: 190, 191
cari kâr haddi: 149
cebelû bedeliyesi: 111, 118, 190
Celâlî: 269
celepler: 289
cemaat: 40, 43, 57, 67, 295; niteliği 295
Ceneviz: 206
Cenova: 198, 206, 325
Cevdet Paşa: 15, 346, 359
cevher maliyeti: 288
ceza: 47, 62, 68, 69, 294
cizye: 113, 243; iltizamı 344; mükellefi zümre 276, 277; reformu 276; sayımı 276, 282
coğrafî bölge: 31, 274
coğrafî keşifler: 32, 205
counter-factual: 314
Cülûs Resmi: 110

Ç

çam kömürü: 286, 287
Çanakkale: 222, 245, 264
çapa: 100, 254
Çarlık Rusyası: 215
çarşı: 83, 204, 315
çavuş: 293
Çeşme: 215
Çeşmizâde: 348
çıraklık: 292
çırpıcı: 276
çiftçi: 43, 101; ailesi 336; işletmeleri 43, 57
çiftlik: 42, 56, 67, 108, 335
Çin: 267
çini: 211, 255
Çini imalâthanesi: 255
çivit (indigo), 265; fiyatı 280
çizme: 290
çuha/çuka: 255, 258
Çüngüş: 277

D

damga: 113, 131, 132, 133, 134, 135, 151, 160, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 198, 226, 274, 275, 278, 279, 281; resimi/vergisi 114, 226, 274, 275, 279, 281

damping: 256
dar bölge pazarları: 87
daralma: 34, 36, 91, 200, 209, 212, 214, 252, 273, 274, 280, 282, 286, 299, 314, 347, 355; devreleri 274; eğilimi 214
Darphâne: 189; Emîni 102; Nazırı 39
Davutoğlu, Ahmet: 311
de Beaujour, Felix: 303, 360
debasement: 217
debbağ/lar: 273, 289, 301, 302; esnafı 290, 302; şirketi 273
debbağhane: 228
defter: 19, 21, 137, 147
Defterdar: 39, 104, 105, 240, 243
Defterdarlık: 107, 185
değirmen: 342
değişme: 10, 25, 33, 36, 39, 44, 47, 58, 59, 65, 77, 78, 86, 90, 115, 120, 145, 155, 156, 196, 197, 205, 207, 214, 215, 223, 224, 228, 233, 239, 258, 263, 264, 265, 266, 296, 297, 307, 309, 340, 343, 346, 347, 348; arzı 78; baskıları 86, 196, 224; çizgisi 223; eğilimleri 36, 44, 58, 59, 86; fikri 65; geleneği 77; oranı 155, 214; temposu 340, 343; trendi 205
dellal: 227, 299
dellâliyye: 185
demir: 97, 205, 210, 212, 217, 220, 232, 260, 318; fırını/fırınları 210, 211, 212; malzeme 318
demografik: 311
demokrasi: 334
deniz: 154; bağlantıları 309, 316; gücü 312; harekâtı 247; hatları 200; kesimi 332; ticaret filosu 259; ticareti 322; ulaşım şebekesi 323; ulaşımı 195, 250; yolu 154, 207, 208, 279, 284
denizaşırı: 34; hareketlenme 40, 74; ticaret 332
deri: 52, 89, 205, 211, 212, 218, 257, 260, 318; imalâtı 273, 302; sektörü 293; ürünü 301
Desalleurs: 240
deve: 334
Devlet: 13, 26, 32, 33, 39, 41, 42, 49, 75, 79, 81, 82, 83, 84, 91, 98, 99, 103, 118, 187, 191, 204, 207, 209, 213, 214, 216, 217, 218, 222, 227, 232, 233, 235, 243, 244, 252, 253, 254, 296, 298, 311, 338, 340, 357, 362, 363; başkanı 45, 59; bütçeleri 53; bütçesi 24, 158, 211, 238; desteği 52; faaliyetleri 40, 42, 44, 56, 58; görevi 297, 343; görevlileri 250, 296, 342, 343, 344; görevlisi 66, 296; hazinesi 78, 95, 97, 186, 238; ihtiyaçları 216; kârları 230; kontrolü 63, 67, 229, 251; kuruluşları 53, 184; kurumları 84; maliyesi 71, 118, 147, 213; müdahaleleri 217; organizasyonu 39; politikası 238; ricali 186; sermayesi 15, 54, 80, 234, 251; talebi 218; talepleri 217; tekelleri 48, 63; teorisi 75; teşebbüsü 237, 254, 255; yatırımları 258
devrim: 262; geleneği 77
devrimci değişmeler: 231, 282
devşirme usulü: 80
dış borçlanma: 287
dış pazar/lar: 84, 231, 236, 258, 259, 266, 286
dış rekabet: 256
dış sömürü: 10
dış talep: 257, 258, 303
dış tehditler: 26, 214, 252
dış ticaret: 14, 43, 50, 52, 58, 77, 81, 84, 90, 123, 143, 154, 159, 160, 161, 198, 207, 224, 252, 253, 257, 259, 268, 286, 287, 299; açığı 90; maksadı 259; sektörü 81, 160; tarihi 268
diba: 241
dikiş ipliği: 272
din: 40, 68, 74; farkı: 308
dinî: 12, 29, 39, 45, 59, 290, 295, 315, 330; çoğunluk 296; farklılıklar 295; otorite 45, 59; pratikler 12; reform hareketler 330; zümreler 290
diplomatik: 16, 197, 253, 323; alet 253; görevliler 16
dirlik sahipleri: 98
disinvestment: 260, 261
Diu: 208
Dîvan: 108, 197, 211, 242, 251, 271, 276, 292, 296, 299, 347; Beylikçisi 39; kalemleri 347; -ı Hümâyun 69

divanî: 18
Diyarbakır: 99, 103, 138, 195, 222, 232, 263, 264, 265, 270, 271, 273, 277, 280
Dobiniçe: 199
Doğu: 9, 74, 99, 205, 206, 207, 208, 266, 268, 270, 286, 312, 316, 320, 323, 325, 332, 334; Akdeniz 9, 316, 332, 334; dünyası 312; kenti 71; Roma 323; ticaret yolu 266; -Batı ticareti 266, 268
dokuma: 107, 160, 205, 210, 218, 230, 231, 233, 240, 241, 242, 247, 248, 255, 259, 260, 263, 264, 265, 267, 268, 272, 273, 276, 277, 278, 280, 290, 342; imalâtı 210, 272, 290; imali 230; sanayi 107, 160, 210, 259, 268; sanayisi 210, 259; sektörü 276; talebi 280; tekeli 247, 248; tezgâhı 242, 342
dokumacı: 237, 276, 290
donanma: 247, 248, 249, 251; ihtiyacı 247, 250; talebi 248, 250
Don-Volga cephesi: 208
Dökümhane: 254
dönemlendirme: 34
duacı (esnafta): 293
duraklama: *bk* dönemlendirme
durgunluk: 22, 160, 161, 213, 258, 269, 272, 356; belirtisi 22; tablosu 356
düğme: 272
dükkân: 45, 59, 243, 295, 298, 315
Dünya Savaşı I.: 36, 74

E

Ebussuud Efendi: 70
Edirne: 10, 108, 131, 142, 176, 178, 195, 210, 236, 255, 316, 359
Eflâk: 273
Ege: 145, 210, 245, 250, 317, 324; çevresi 210
eğitim: 218, 315
ehl-i zimmet: 317
ek gümrük resmi: 52
ekmek gramajı: 294
elbise: 89, 256
elçi: 14, 217
Eldem, Edhem: 64
Emanet-i Samakocuk: 97
emek: 21, 44, 59, 63, 67, 83, 231, 277, 278, 315, 316; açığı 278
emin: 140, 187
endüstri: öncesi 44; -öncesi ekonomiler 59; sektörü 160; vergisi 161
enfiye imalâtı: 52
enflasyon: 356; hızı 213; ortamı 250
entegre pamuklu tesisi: 251
enterseküler trend: 206, 207, 208
Ergani: 284, 285, 286, 288
Ermeni: 296
Erzincan: 277
Erzurum: 195, 270, 271, 272, 285; gümrüğü 272; -İzmir yolu 270
esham: 185, 191, 343, 344; arzı 189; kavâimi 192; piyasası 188; sistemi 186, 188, 190, 192, 193; -ı cedîde 193; -ı mümtâze 193
esir: 205, 316
Eski Dünya: 331
Eski Rejim Fransası: 78
Eski Yunan: 81
esnaf: 71, 131, 176, 203, 254, 278, 336, 342, 343; birimi 289; kethüdalığı 113; kethüdalıkları 296; organizasyonu 301; örgütlenme tipi 75; örgütlenmesi 289, 290, 299; örgütleri 15, 48, 51, 52, 63, 68, 72, 87, 227, 228, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302; örgütü 243, 290, 292, 293, 295, 296, 301, 302; tipi 228, 233; topluluğu 292; toplulukları 70; üretimi 91, 228, 245, 246; ve tüccar 47, 62, 260; yöneticilikleri 227; yönetim kadroları 296
esnaflık: 44, 58, 65, 67, 86, 88, 219, 301, 337; sektörü 47, 62; -tan çıkarma 295
eşitlikçi: 43, 57, 66, 87, 228, 233, 344; karakter: 298; toprak dağılım 67, 71
et: 4, 13, 15, 16, 48, 62, 68, 70, 91, 98, 159, 194, 207, 218, 236, 237, 242, 262, 264, 283, 287, 294, 296, 311, 324, 359, 360, 361, 362, 363
evlâdiyet şurûtu: 192, 193
Evliya Çelebi: 10, 270, 274, 283, 360
evrâk-ı nakdiye: 192
exponantiel: 34, 73

F

fabrika/lar: 89, 91; nüveleri (proto-factory) 228; tipi 107; yatırımları 90
faiz: 63, 84, 343; haddi/hadleri 15, 47, 62, 72, 82, 192, 193, 294; izni 81; kategorisi 185; kavramı 184, 185; kelimesi 185; miktarı 188, 190; ödeme kapasitesi 188; uygulaması 54
faizsiz cebrî istikraz: 232
faizsiz kredi: 82
fakir halk tabakaları: 235, 265, 335
fakir usta: 70, 86, 233
faktör kontrolü: 63, 83, 86
faktörlerin mülkiyeti: 84
farklılaştırılmış tarifeler: 51
Fas: 334
Fatih: 309, 311, 324
feodal: baskılar 308; şatolar 309; -koloniyal 317
Ferriol (Fransız elçisi): 237
fes: 89
fesçi: 290
Fetih: 10, 309, 319, 320, 322, 324
fırın: 342
fiilî üretim miktarları: 279
fiktif miktarı: 157
filatür: 251
Filibe: 195, 260
Finansman açığı: 218
fiskal: 90, 91, 228; amaç 206, 244; fedakârlık 90; motif 228
fiskalist: 90; amaçlar 253, 257; motif 89
fiskalite: 229
fiskalizm: 41, 46, 60, 61, 76, 79, 85, 88, 89, 204, 224, 232, 256
fiskosantrik: 48, 62, 228
fiskosantrizm: 79
fişek fabrikası: 287
fiyat: 68, 69, 220, 228, 248, 259, 264, 284, 288, 294; artışı 197, 246; artışına Osmanlı malî sistemi 246; artışları 213, 218; değişmeleri 216; farkı 52; istikrarı 211; mekanizması 230; seviyesi 151; yükselmesi 215
fizikî kapital: 83
fizikî sermaye: 83, 245; akışı 229, 298; yatırımları 260
fizikî yatırım: 228
Flachat: 241, 302
Floransa: 206, 325
Fransa: 2, 77, 153, 154, 163, 164, 189, 194, 198, 235, 236, 239, 253, 257, 262, 264, 267, 273, 282, 286, 363
Fransız/lar: 74, 236, 239, 241, 257, 264, 309, 333; devrimi 78; esirleri 237; görevlileri 238; Konsolos raporları 263; Konsolosluğu 259; konsolosu 279, 280; mamulleri 238
Fransızca: 15; literatür: 16
Fukasawa, Katsumi: 262, 263
Fuzulî: 10

G

Galata: 206, 292
gayrimüslim: 70, 80, 98, 237, 271, 276, 277, 296
geçimlik: 59
gelenek: 45, 60, 65, 77, 78, 319
gelenekçilik (*tradisyonalizm*): 45, 59, 60, 65, 77, 78, 224
Gelibolu: 199, 222, 245
gelir/ler: 66, 76, 110, 147, 186; artışı 91, 211, 315; bölüşümü 32, 233, 344; dilimi 184, 343; düzeyi 233, 343, 344, 345; fazlası 184; kaybı 99, 148; -servet farklılaşması 86; transferi 226, 227, 228; yekûnu 97, 113; -in mutlak düzeyi 298; -i düşürmeme 85, 225; -i yükseltme 46, 61; -in arttırılması 46, 60
gelişme: 87, 109, 144, 145, 156, 160, 199, 208, 231, 232, 235, 242, 253, 255, 282, 302, 324, 332; derecesi 79, 284; düzeyi 271; imkânı 229, 273; şansı 107, 228; temposu 274; trendi 209, 339; yolları 73
gemi: 342; çapası 254, 255
Genç, Mehmet: 6, 271, 301
genel bütçe: 112
genişleme dönemi: 10, 34, 35, 211
genişleme temposu: 85, 225
genişleme trendi: 34, 112, 258
geometrik büyüme: 34
gerileme: 10, 34, 91, 147, 203, 212, 266, 273, 274, 356; dönemi 258, 282; ihtimali 23; kaynağı 324; oranları 156; süreci 200; trendi 280, 282, 324

Gerschenkron: 32
gıda: 43, 57, 71, 77, 89, 90, 218, 233, 294, 343; -ham-mamul tefriki 77; maddeleri 43, 57, 71, 77, 218, 294
girişim: 53, 144, 236
Girit adası: 316
Girit sabunu: 210
giyim: 343
göç: 42, 45, 57, 59, 213
göç etme: 42, 45, 57, 59
Göller Bölgesi: 263
görev harcamaları: 66
Grekçe: 25
Greko-Latin kültürü: 32, 333
güherçile: 216
gümrük: 52, 53, 84, 91, 151, 154, 160, 164, 165, 194, 207, 226, 270, 271, 272; duvarları 50, 303; Emini 39; geliri 145; himayesi 89; koruması 85, 225, 234; merkezi 195, 196, 198, 200, 271; merkezleri 196, 199; muafiyeti 90; muafiyetleri 200; oranı 90; oranları 197, 198; teşkilâtı 196, 271; vergisi 43, 58, 199
Gümrüklendirme: 196
Gümüşhane: 283
Güngör, Erol: 18
Gürcistan: 279

H

haberleşme: 158
Hagen, Everett: 81
Halep: 99, 102, 103, 195, 210, 255, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 292, 300; mamulü kaba pamuklu 264
halı: 267
halk: 76; düzeyi 320; kitleleri 74, 308, 320; refahı 204
ham: 27, 230, 252, 253, 257, 263, 289; bakır 284, *bk* bakır; bez 265, *bk* bez; ipek 272, *bk* ipek; maddeler 19
hamal/lar: 69, 290, 293
hamam: 228, 298
Hamburg: 3, 25
hammadde/ler: 19, 43, 57, 77, 205, 212, 216, 257, 262; alımı 240; bolluğu 206; ihracı 206; ihraç resimleri 258; kalitesi 240; kaynakları 235; satıcısı 207
han: 298, 315, 342
Hanya Gümrük mukataası: 120
harbî: 196
harcama/lar: 66, 189, 344; kalemleri 343; miktarı: 213; yapısı 233, 345; -daki artışlar 217
harp: 111, 218
hastahane: 315
hatayî: 241
hatt-ı hümayûn: 348
hayat standardı: 66
Hayrullah Efendi: 346
hayvan: 101, 233, 289, 335; enerjisi 251; kuvveti 233
hayvancılık: 23, 318; ürünleri 318
hazine: 99, 103, 118, 139, 146, 148, 184, 186, 188, 189, 191, 192, 296; defterleri 97, 104, 115; desteği 227; gelirleri 85, 225; -ye ödenen yıllık 117, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135
Hazine-mande: 227
Hz. Peygamber: 310
Helen: 33
Hristiyan: 34; Avrupa 34, 74; devlet 24; dini 32, 333
Hıristiyanlık: 333
Hicaz-Yemen: 208
himaye: 101, 106, 243, 255, 258; aleti 91, 256; etmek 99, 108; fikri 240, 256; kaybı 259; şartları 95, 99; -li 81
himayeci iktisat politikaları: 44, 58
Hindistan: 207, 208, 265, 266, 267, 271, 274, 286
Hint Denizi: 207
Hint Okyanusu: 197, 207, 312, 334
Hint ticareti: 208
hipotetik: 156, 314, 323; tablo 158; tarih 235, 321; yaklaşım 51
hisse: 108, 184, 262; -lere bölünmüş 118
hissedar: 188
history from below: 320
hizmet: 51; bolluğu 41, 56; hacmi 214; mübadelesi 51, 336; sınıfı 335; talepleri 253, 260; üretimi 51, 289, 299, 315
Hoca Sadettin: 346, 347

Hollanda: 197, 198, 236, 239, 309
hububat: 71, 211, 212, 218, 318; ihracı 211
hukuk: 10, 11, 108, 122, 152, 185, 191, 251, 259, 352; tarihi 352
hukukî: 78, 106, 191, 204, 294, 340; bakımdan 336; güvence 233; muamele 101; şartlar 118
hüccet: 140
hüküm: 69, 104, 160, 276, 286

I
Irak: 352
ıslahat: 88, 333
ıslahat projeler: 333
Islah-ı Sanayi Komisyonu: 300

İ
iaşe (*provizyonizm*): 41; ilkesi 42, 43, 44, 57, 58
İbni Haldun: 348
İbrahim Müteferrika: 10, 255
İbrail Nezâreti mukataası: 102
iç borçlanma: 148, 184, 185, 217
iç gümrük/ler: 91, 194, 199; kurumu 200; merkezleri 195, 200, 271; resimleri 43, 57; sistemi 194; teşkilâtı 195
iç hazine: 186, 189
iç istikraz: 98, 186; mekanizması 187
iç mübadele: 195, 199; hacmi 207, 217, 218
iç pazar: 76, 194, 206, 207, 229, 259, 317, 325; ihtiyacı 303
iç sömürü: 10
iç talep baskısı: 286
iç ticaret: 77, 88, 143, 160, 198, 207, 259, 271; sektörü 87, 159
idarî: 39, 97, 340; himaye 204, 254, 258; -inzibatî salâhiyetler 103; işler 227; kolaylık 90; koruma 53, 245; koruma tedbirleri 53; tedbir 53
iğ: 251
ihbâriye ödülü: 191
ihracat: 15, 43, 50, 57, 63, 64, 80, 84, 88, 89, 153, 154, 164, 165, 207, 210, 211, 212, 224, 230, 233, 252, 253, 267, 279, 282, 286; artışı 257; büyümesi 229; hacmi 150
ihracatçı politika 229
ihraç: 43, 57, 84; cezası 295; gümrüğü 257; gümrükleri 89, 90; haddi 185, 188, 189, 190; miktarları 264; pazarları 264; resmi/resimleri 85, 89, 150, 154, 161, 211, 224, 230, 259; yasağı/yasakları 212, 299
ihtisab: 102, 105, 151, 196, 198, 226, 293; mukataası 105
ihtiyaç ekonomisi: 336
ihtiyar ustalar: 292
ikâme: 78, 85, 216, 224, 225; etme 85, 216, 224, 225; girişimleri 85, 225
iktidar: 32, 51, 194, 338; yapıları 32
iktisadî: 32, 43, 57, 67, 68, 69, 81, 84, 91, 194, 269, 315; büyüme 12, 13, 31, 32, 36, 214, 315, 329, 330, 334, 337; canlanma 143, 252, 257, 266, 315; çözülme 338; davranış 345; değişme/ler 11, 197, 259, 337, 338; 338; devlet teşekkülleri 244, 254; dönüşüm 31; durgunluk 315; dünya görüşü 28, 75, 256; düzen 48, 73, 308; düzenlemeler dünyası 48; faaliyet 19, 25, 41, 48, 51, 55, 56, 62, 64, 79, 85, 97, 115, 122, 123, 145, 153, 158, 196, 213, 225, 226, 227, 297, 298, 336, 357; faaliyet dalları 51, 123; faaliyet sektörleri 357; faaliyet şubeleri 122, 227; faaliyetin amacı 41, 55, 56; faaliyetin reel hacmi 25; fenomenler 144; fonksiyonlar 39, 40; gelişme 298; hamle 315; hayat 28, 40, 41, 42, 44, 46, 48, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 77, 80, 83, 91, 107, 144, 224, 286, 290, 294, 297; hayat tarzı 290; ilişki/ler 16, 40, 44, 58, 86, 264; imkân 95, 285, 338; kararlar 40, 224; kaynaklar 65; kaynaklı dış baskı 198; kıymet 343; kontrol 316, 325; kriz 267; küçülme 92, 214; muhit 251; olaylar 40; performans 87; politika 42, 43, 56, 57, 79, 85, 86, 203, 224, 225, 253, 337; politika aleti 79; politika kararları 85, 86, 224, 225; politika prensibi 253; politika temeli 42, 56; sonuçlar 314, 316; şartlar 98, 241; üstünlük 244; zihniyet 69
iktisat politikası: 32, 39, 43, 58
iktisat tarihi: 9, 11, 16, 33, 122, 123, 146, 268, 307, 345, 349, 355, 356; literatürü 16
iktisat teorisi: 343
iletişim: 32, 208, 332

iltizam: 71, 98; zümresi 115, 148, 344; bedeli 98, 121, 274, 276, 279, 284; sektörü 54, 81, 186; sistemi 25, 146, 186, 226, 228, 232; usulü 96, 98, 102, 107, 146, 147
imalât: 210, 234, 245, 266; dalı 20, 52, 263, 278; hacmi, 13, 247, 280; merkezleri 260, 264, 273; nefâseti 285; organizasyonu 246; sektörü 87, 274, 280; şubesi 273, 281, 282, 285, 286
imalâthane: 53, 243, 255
imar faaliyeti: 315
imarethane: 315
İmparatorluk: 23, 95, 98, 119, 148, 150, 195, 234, 235, 245, 259, 263, 280, 281, 290, 301, 316, 318, 361; mukataaları 107; mültezimleri 107; pazarları 210, 212; piyasası 258
imtiyaz: 243; süresi: 90
imtiyazlı: 52, 66, 81, 336; tüccar grubu 81
ince pamuklu basma: 264
ince yünlü: 234, 256
ince yünlü: 234; imali: 256
İngiliz/ler: 16, 24, 89, 197, 231, 266, 318, 333, 361; baskısı 50; modeli 251; yünlüleri 238
İngiltere: 13, 50, 114, 154, 197, 198, 231, 236, 239, 316
insan hakları: 334
insan/toprak oranı: 229
inşaat: 233, 290, 291, 301, 315, 341, 345; malzemesi 233; sanayisi 315; sektörü 291, 301, 342
ipek: 175, 205, 212, 230, 244, 272, 276; mahsulleri 210; -pamuk karışımı 267
ipekli: 207, 211, 233, 234, 240, 252, 258, 318; dokuma 212, 241, 245, 255; dokuma manifaktürü 254; imalâtı 245; ithalât 210, 241; ithali 241; kumaş 253; manifaktür 241, 245; manifaktürü 241, 245; türleri 244
iplik: 150, 211, 230, 232, 242, 251, 260, 272, 274, 299; ağartma 231; fiyatı 250; ihracat 153, 154; imali 244
iplikçi: 276
Îrâd-ı Cedîd Hazinesi: 189
İran: 264, 265, 270, 271, 272, 286, 311, 334, 352; kervanları 270; menşeli 265
iskân politikası: 207
iskonto hesapları: 146
İslâm: 51, 54, 69, 76, 203, 205, 2300, 310, 311, 320, 323, 324, 329, 330, 332, 334, 335, 336; alemi 329, 330, 332, 334, 335; Ansiklopedisi 351, 361; devletleri 73; dini 295; dünyası 208, 320, 321, 325; tarihi 33, 352; toplumu 203
İslâmologlar: 300
İspanya: 197, 234, 265; menşeli yahudi dokumacıları 235
İstanbul: 3, 24, 30, 43, 53, 57, 64, 69, 71, 84, 103, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 119, 135, 157, 160, 168, 185, 190, 195, 206, 210, 212, 222, 227, 236, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 254, 255, 260, 264, 265, 270, 271, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 292, 293, 296, 298, 299, 305, 307, 309, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 324, 325, 336, 341, 343, 354, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364; baskısı 351; malikâne piyasası 149; müdafaası 322; pazarı 52; piyasası 149, 220; tütün gümrüğü mukâtaası 188
istatistik: 70; frekans 70; örnekleme (sampling) 342; veriler 67, 114, 341, 342
istihdam: 214, 255, 277, 315; hacmi 233, 286; kadrosu 278; oranı 278; yapısı 45, 59, 342
istihsal: 213, 285; hacmi 101, 105, 121, 123; kapasitesi 101, 107
İsviçreliler: 266
isyan: 213, 236
iş bölümü: 86, 228, 233, 274, 301; seviyesi 83
iş kolu: 86, 233, 289, 291, 293, 299
işbirliği: 68
işçi: 45, 59, 68, 86, 211, 233, 238, 240, 242, 251, 254, 255, 286; kıtlığı 212
işlenmiş deri: 212, 289
işletme büyüklüğü: 45, 59
işletme kredisi fonksiyonu: 251
işletme sermayesi: 242, 249
işletme tipi: 42, 56
İşon: 237

İtalya: 235, 265, 333; menşeli atlas: 241
İtalyan: 24, 206, 316, 325, 333; limanları 207
ithal: 235; fiyatı 256, 258; -i yasak 52; ikâmesi 211, 234; ikamesi amacı 255; ikamesi motifi 241; ikamesi tesiri 266; ikamesi teşebbüsü 256; ipek 272; kâğıtlar 53; mal/lar 85, 210, 225, 234, 243, 244, 245, 253, 254, 266, 282
ithalât: 15, 16, 43, 51, 58, 63, 64, 80, 85, 154, 200, 224, 234, 236, 239, 252; rejimi 48; zorlukları 253; -a rakip 235; -ı kısmak 50
İzmir: 109, 126, 141, 145, 160, 171, 195, 232, 248, 263, 264, 265, 270, 271; limanı 145

J
Japonya: 2, 197, 235, 267

K
kaba dokuma: 231
kaba imalât: 234
kaba yünlüler: 267
kaçakçılık: 144, 151, 152, 157, 199, 279
Kadı: 39, 84, 292, 294, 295, 299, 342, 358
Kadılık: 291
kâğıt: 24, 89, 205, 258; filigranı 65; imalâtı 211, 255, 256; imali 255; manifaktürü 52, 53, 255
Kahire: 101, 139, 300, 325
Kahve Resmi mukataası: 106
kaime: 192
kalem harçları: 117
kalemiyye: 139, 348; defterleri 117
kalfa: 84, 243
kalfalık: 292; süreleri 292
kalhane: 283, 284, 286; mukataası 283
kalite/li: 68, 69, 228, 240, 242, 244, 246, 259, 264, 284, 294; girdi 286; hammadde 53, 255, 256; ipekliler 234; yelken bezi 247
Kamaniçe: 199
kamu: 71; borcu stoku 193; borçlanmaları 186; görevlileri 84, 294; görevlisi 147; harcamaları 230; hizmeti 71; kurumu 254; mülkiyeti statüsü 83; otoritesi 293, 294, 295
kamusal hizmetler: 72
kantar: 121, 145, 168; resmi 145
kantitatif: 23, 121, 219, 229, 262, 263; analiz teknikleri 342; analizler 19; göstergeler 351; kaynaklar 22, 114; ölçme aleti 28; seriler 19; tarih 342; veri deposu 24; veriler 14, 15, 16, 19, 22, 28, 143, 154, 356, 357
kanun: 45, 59, 83
Kanunî devri: 311, 312
kanunname: 45, 59, 88
kapı kethüdaları: 243
kapital: 44, 59; birikimi 232, 335; yatırımları 83
kapitalist: 107; gelişme 72; sızıntılar 85; tip 87, 226
kapitalizasyon: 146; hesabı 116; miktarları 226
kapitalizm: 74
kapitülasyonlar: 51, 58; engeli 52
kâr: 41, 55, 56, 80, 84, 103, 107, 116, 121, 138, 140, 187, 237, 249, 251; gayesi 97; haddi 62, 71, 72, 149, 150, 158, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 204, 230, 294, 298, 337; marjı 71; meblağı 118, 119; oranı 47, 62, 118, 119, 120; rakamı 119; sağlamak 47, 62, 101; tahdidi 80, 87, 337; unsurları 335; /muaccele oranları 116
Kara Avrupası: 194
Karadeniz: 208, 219, 248, 271, 279, 312, 317, 318, 322, 324, 325, 332; bölgesi 206, 210, 280; çevresi 231, 281; yolları 105
Karaman: 271, 273
karayolu: 154, 200
karışık ipekliler: 241
karz-ı hasen: 82
kasaba: 42, 101, 195, 199, 210, 231, 232, 269, 271; esnafı 43, 57; merkezleri 290; pazarı 229
kasap: 289
Kasımpaşazâde Mustafa: 99
kasr-ı yed: 104, 185; resimleri 189
Kastamonu: 134, 160, 179, 260, 263, 271, 279, 282, 283, 284
kâtip: 227

Kâtip Çelebi: 10
Kavala: 130, 141, 145, 160, 170
kayd-ı hayat: 99, 100, 101, 115, 146, 148, 184, 185, 186, 187, 192, 225, 278
kayıkçı: 290, 301
kaynak/lar: 66, 215, 356; bölüşümü 67; bulma yöntemi 32; büyüklüğü 208; dağılımı 67; tahsisi 66; transferler 260; tüketimi 215
Kayseri: 271, 277
kaza 42; dışı 43, 57, 84; ihtiyacı 43 57, 84; merkezi 43, 57
kazaî kontrol: 152
Kazan: 208
Kazasker: 39
kazzaziye: 272
kebe: 235
kefalet bedeli: 105
Kefe: 112, 206
kefere: 236, 254
Keller, Kristof: 309
Kemalpaşazâde: 346, 347
Kemha: 255
kendine yeterlik: 331
kendir: 232
kereste: 205, 232, 260
kervansaray/lar: 204, 315
keten bezi: 160; dokuma 318
Kethüda/lar: 227, 292, 293, 301
kethüdalık: 296; aidatı 297
Kırım: 193, 259, 278, 279, 282; Savaşı 193
kırmızı boya (cochenille), 265
kırmızı pamuklu bezler: 274
kırmızı sahtiyan: 273, 303
kırsal bölge: 286
kırsal sanayi: 229, 230
kırsal sanayi ziraî imkânlar: 229
Kırşehir: 290, 302
kısa vade: 73, 145, 186; vadeli kredi 186
kıta içi kolonizasyon: 34, 74
kıtlık: 15, 45, 59, 280, 294, 298; şartları 217
kıymetli madenler: 217
Kızıl Ordu: 312
Kızıldeniz: 207, 208, 332
Kilis: 263
kira: 278, 343
Klâsik dönem: 64, 66, 87
klâsik referans sistemi: 88
klâsik tarih metodu: 266, 268
know-how: 237, 238, 239, 255
kolera: 219
koloni: 336; -lerdeki esirler 235; -yal 267
komünikasyon: 332, 334; sahası 219
konsolos: 14
Konya: 199, 271; ipek mizanı 106
koordinat sistemi: 28, 76, 79, 86, 89, 91
korsanlık: 250
koruma: 13, 67, 89, 90, 109, 199, 233, 299; görevi 103; görevlileri 196; şemsiyesi 91; tedbirleri 53
korumacı: 51, 206, 207, 229, 303; iktisat politikaları 50; motif 53; politikası 282; tedbirler 52, 253
koyun eti: 197
kölelik: 335; aleyhinde 335; rejimi 335
kömür: 216, 286, 287; tüketimi 287
köprü: 204
Köprülü, M. Fuat: 349
köy: 68, 101, 229, 274, 277
kredi: 226, 230, 249, 254, 256; arzı 82; ihtiyacı 186, 191, 193; ilişkileri 15, 48, 62; ilişkisi 48, 62; mercii 186; miktarı 193; sektörü 82; stoku 192; talebi 82
kriz dönemi: 347
kumaş: 238, 240, 241, 242, 256; tüketimi 240, 241
kuruş: 99, 102, 154, 185, 186, 188, 189, 279
kutsal kitab: 70
kutsal yerler: 312
Kuzey: 317; Afrika 323, 352; Anadolu 279; Batı 33, 73, 262, 330, 352; Batı Akdeniz 352; Batı Anadolu 73; Batı Avrupa 262; Batı ucu 33, 330; Kafkasya 279; Karadeniz 231, 259, 281, 317; Karadeniz bölgesi 231; Karadeniz kıyıları 259, 282; /Orta Anadolu 263
kuzeyli göçebeler: 311
Kuznets: 32
Küçük Çelebizâde: 348
Küçük Kaynarca Antlaşması: 187
kükürt: 216

Küre kazası: 283
kürek cezası: 231

L

Languedoc yünlüleri: 265
Latin: 206, 316, 317; sömürgeciler 317; toplulukları 206
layiha: 65
Leiden: 351, 360
liberal: 51; politika 300
libre: 154, 231
liman: 145, 195, 337; tesisleri 195
Livadiye: 108
livre: 264
Lizbon: 207, 208
lonca/lar: 43, 57; deyimi 302; dönemi 301; teşkilâtı 301; ustaları 292; -ya dönüşme 302
Londra: 316, 331
Londrine tipi: 236
Lutfî: 15
lüks ipekliler: 233
lüks tüketim: 44, 59
lüleci: 290

M

maaş: 96, 99, 227, 296
maaşlı görevli: 251
maden 19: filizi 19; istihsali 286; işletmeleri 113; merkezleri 283; ocakları 284, 335; sahipleri 211; yatakları 287
madencilik: 23, 64, 67, 228, 335
mağaza: 298, 315
mahalle: 70, 105
mahallî otorite: 107; örf 45, 59; pazar 282; uygulamalar 194
mahkemeler: 82
mahlûl: 103, 117, 140, 185, 186, 191, 192, 193; sehimleri: 189
Mahmud II.: 348
Makedonya: 230, 231, 324
makine: 89, 91, 237
Maktuat: 113
mal: 15, 41, 43, 44, 51, 55, 57, 59, 90, 104, 115, 118, 137, 138, 184, 186, 195, 196, 198, 204, 205, 206, 207, 214, 215, 216, 217, 218, 225, 227, 232, 242, 244, 246, 247, 250, 253, 254, 258, 289, 293, 298, 308, 315, 336, 345; arzı 42, 56, 76, 84, 85, 224, 234; bolluğu 41, 56; kompozisyonu 13, 16; satmak 41, 56
malî: 81, 105, 110, 147, 152, 196, 216, 343; aracılar 228; baskı 26, 197; birim 97; -bürokratik organizasyon 95; çözüm 95; değişmeler 230; fedakârlık 91; haklar 103; hedef 39; -idarî baskılar 267; ihtiyaçlar 98, 144; kapasite 186, 257; karakter 109; kayıplar 90, 91; kaynaklar 99; kaynaklı iç baskı 198; kontrol 229, 296; mesele 340; metodlar 95; motifler 275; muhteva 100; müteşebbis 198; organizasyon 96, 97, 144, 151, 215; organizasyonun objektif etkinliği 151; otonomi 244; sermaye 98; sistem 72; veriler 144; yönetim 144; yük 87, 105; zaruretler 100, 199; zorluklar 276
malikâne: 102, 106, 110, 111, 112, 114, 140, 146, 154, 185, 186, 188, 192, 193, 226, 227, 232, 275, 278, 343; piyasası 103, 118, 119; sahibi 103, 104, 105, 107, 108, 109, 118, 119, 121, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 228; satışları 103, 110, 117; sistemi 100, 225; şartları 119; yönetimi 187
malikâneci: 107, 109, 115, 122, 152, 187; tipi: 107
maliye: 87, 118, 213; büroları 110; dökümanları 149; görevlisi 293; idaresi 144; -iltizam 80, 81; kayıtları 274, 356; literatürü 144, 146; memuru 104; otoriteleri 147, 148, 149, 188, 192; tarihi 95, 101; terimi 184; teşkilâtı 96, 97, 112;
maliyet: 213, 250, 253, 342; altında 249, 251; artışı 280; farkı 53
malzeme: 28, 252, 315, 316
mamul/ler: 243, 245, 263, 264, 267, 303; deri 207, 301; *bk* deri; eşya stokları 217; madde 206; tipleri 281; kalitesi 235
Manisa: 263
Marsigli, Comte: 331
Marsilyalı tüccarlar: 235, 264, 265
Marx: 32, 33
masarifât defteri: 344

masraf/lar: 96, 97, 322; ödemeleri 96; -ı kısma: 98, 99, 100
Masson: 239, 263, 270, 361
matbaa: 18; icadı 309
mavi sahtiyanlar: 273
mecburî borç: 191
medrese: 342
Mehmed İzzet: 109
Memlûkler: 207
menfaat zümresi: 79, 157, 256, 296, 337
menfî atmosfer: 233
mengene: 131, 135, 142, 174, 175, 242, 243
mengenehane: 298
Men-i israfat: 44, 59
Men-i israfat (*somptuary laws*), 44, 59
Menkıbe: 346
merinos koyunu: 240, 256
meritokratik: 75, 80, 308
merkantil anlayış: 244
merkantil faaliyetler: 226
merkantilist: 204, 229, 240; Batı 64; dönem 50; himaye politikası 256; iktisat politikaları 32, 194; politika 77
merkezileşme: 339
merkezîleştirme: 87
merkeziyetçi: 51, 308
Merzifon: 275, 276
mesken: 235, 343
meslek grubu: 293
meslek sırları: 302
meslekî: 292; eğitim 299; formasyon 227, 299; ihtilâflar 294; meseleler 297; organizasyonlar 300; örgütlenmeler 289; suçlar 295; uzmanlık: 301
meslekten men: 68
mest: 290
meşin: 135, 182, 302
metalürji: 285, 287; -i tesisi 287
metropol: 335
mezheb: 81, 295, 337
Mısır: 101, 138, 189, 207, 263, 264, 283, 323, 352
Milano: 325, 362
millet sistemi: 75
millî: 194 devlet/ler: 194, 330, 333, 339; hasıla 95; pazar 219; sınırlar 194, 352; tarih 345, 352
Mimar Ağa: 291
Mimarbaşı: 291
Mimar Sinan: 10
miras: 3, 11, 71, 184, 192, 344
mirasın hacmi: 71
Mîrî: 42, 75, 85, 99, 225, 243, 246, 253; mübayaa sistemi 254, 260; mülkiyet 72; toprak rejimi 48, 63
misafir işçiler: 277, 278, 282
modern: 11; iktisadî büyüme 11, 31, 32, 35, 36, 329, 330, 331, 332, 335; korumacılık 90; millî devletler 32; tahviller 191, 193; tarih çalışmaları 349; Türkiye 10, 350; -öncesi 356; zaman/lar 32, 33, 40, 50, 77, 262, 309
monetizasyon derecesi: 216
Mora: 106
muaccele: 102, 104, 105, 108, 109, 135, 137, 138, 139, 149, 150, 184, 187, 278; geliri/leri 110, 111, 112, 148, 186, 188, 189, 191; meblağı/ları 115, 116, 118, 119, 120, 186; miktarları 117, 148, 149; yekûnu 110, 112, 188
muhallefat defterleri: 344
muhasebe kaydı: 244
Muhassıl: 104
Mukaddime: 348
mukataa/lar: 19, 97, 98, 99, 103, 104, 106, 109, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 146, 147, 149, 151, 156, 158, 159, 186, 187, 189, 198, 284, 296, 344; bölgesi 157; defterleri 20, 21; iltizamı 343; mahalli 108; emini 190; kaderi 107; sahibi 102; tamamı 117; verimi 108; verimliliği 185
mumhane: 83, 228, 315
Musazâde: 348
museviler: 234
Mustafa Celâleddin: 349
Mustafa Rasih Paşa: 217
mutfak eşyası: 284
mübadele: 205, 229, 262; alanı 47; dışı 229; etmek 216; hacmi 47, 61, 62, 204; mekanizması 265; merkezi 271
mübayaa/lar: 15, 243
mülkiyet: 84, 308; hakları 42, 56, 233, 343, 345; ilişkisi 228; -miras rejimi 84; rejimi 42, 57

mültezim: 97, 108, 109, 115, 157, 247; ayanlar 158; grubu 86; kârı 122, 152; -lerarası rekabet 115, 118, 146
müsadere: 98
müslüman: 80, 81, 185, 196, 207, 278, 290, 296, 310, 311, 332, 336; gemiler 205; nüfus 277; Yakın Doğu 205; yerliler 207
mütekaidler: 99
müteşebbis: 97, 107, 187, 226, 229
müzayede: 103, 104, 106, 107, 109, 115, 116, 146, 148, 149, 226; şartları 97, 98, 102

N

Naima: 347
nakdî: 47, 62, 111; avantajlar 146; ekonomi 98, 99, 100, 101; gelir 97, 102, 184, 187, 188, 190, 198, 204, 211; geliri 184, 187; mekanizma 98; miras 82; mübadele 95; mükellefiyet 111; ödeme 101, 214; servet 54; vetire 96
nakîb: 293
nakîbüleşraf: 106
nakit para: 206
Napolyon: 312
narh: 15, 47, 48, 62, 63, 72, 337; belirlenmesi 294; uygulaması 48, 63
Navarin: 215
nepotizm: 227
Nietzsche: 354
nihaî mamul: 77, 252, 274, 289
nihaî tüketici: 290
nihaî tüketim: 289
Niksar: 276
nim: 238
Niş: 195
nizam ustaları: 292
nüfus: 35, 195, 208, 277, 278, 315, 324, 325; artışı 269, 270, 271; büyüklüğü 283; hareketleri 74; kitleleri 32, 272; miktarı 290; yoğunluğu 334
nüfuz sahibi: 158
nüzûl bedelleri: 113

O

odun: 212; kıtlığı 211
okka: 105, 121, 150, 152, 222, 244
Olivier: 302, 303, 361
ordu: 32, 43, 57, 89, 235, 285, 312; mensupları 236
Orta Asya: 334; Türk soyu: 311; Türk tarihi 352
Orta Avrupa: 154, 230, 250, 352
Ortaçağ: 291
ortalama ihraç haddi 190 *bk* esham
ortalama miras: 71
ortalama ömür: 190 *bk* nüfus
ortodoks: 316
Osmanlı: adaleti 216, 291, 295; alıcıları 146; araştırmaları 11; -Avrupa ilişkileri 267; aydını 348; baskısı 331, 332; belgeleri 18; bölgesi 67, 329, 341; bürokrasisi 18, 23, 339, 340, 341; bürokratları 52, 55; çiftçisi 101; delegeleri 89; denizi 309, 312; devlet borçları 186; Devleti 19, 34, 39, 41, 42, 50, 51, 56, 58, 75, 76, 83, 96, 194, 197, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 216, 224, 252, 253, 259, 308, 312, 316, 317, 320, 321, 323, 325, 330, 331, 333, 347, 355, 356, 363; deyimi 357; dili 341; Dîvanı 109, 197, 240; dokuma sanayi 264; dünya gücü 321; dünyası 11, 12, 22, 36, 78, 91, 355, 356; düzeni 73, 74, 75, 253; ekonomisi 19, 44, 59, 64, 76, 78, 79, 85, 95, 114, 122, 143, 159, 160, 209, 210, 215, 223, 225, 252, 314, 336; eliti 55, 62, 69, 91, 345, 348; endüstrisi 114, 234; endüstrisinin hakim özellikleri 234; esnaf hayatı 289; esnafı 299, 300, 302; fiskalizmi 66, 79, 85, 225; -Fransız ilişkileri 267; gemisi 318; gövdesi 317; gücü 74; harfleri 15; hudutları 336; hukuk telakkisi 193; hukuku 71, 82, 184, 231; hüviyeti 40; iç denizi 248; iç pazarı 206; iktisadî dünya görüşü 39, 41, 46, 48, 62, 64, 66, 77, 204, 256; iktisadî icraatı 62, 63; iktisadî politikası 60, 85, 224; iktisadî tavrı 54, 250; iktisat politikası 42, 56, 61; iktisat tarihi 9, 40, 41, 66, 143, 151, 261; iktisat tarihi 4, 143, 144; imalâtçıları 13; İmparatorluğu 16, 26, 33, 36, 42, 49, 57, 79, 81, 98, 115, 144, 147, 153, 154, 161, 194, 230, 235, 238, 239, 240, 245, 263, 264, 267, 301, 331, 361, 362; -İngiliz ticaret antlaşması 50, 89, 198, 199; -İran savaşları 265; karar organları 86; kâtipleri 18;

kaynakları 153, 246, 266, 356; kontrolü 207, 332; kurumları 193; kuruşu 150; literatürü 88, 146, 157; malî otoriteleri 144; malî pratiği 258; malî verileri 25, 143; maliye tarihi 100; maliyesi 26, 101, 110, 145, 194, 212, 274; medenî nizamı 96; meselesi 72; nizamı 96, 101; okyanusu 323; otoriteleri 52, 53, 71, 315; pazarları 236, 238, 257, 262; pratiği 335; reayası 230, 237; -Rus savaşı 105, 248; sanayi hayatı 223; sanayi sektörü 13, 15, 16, 89, 258; sanayisi 12, 13, 14, 18, 89, 223, 229, 233, 257, 259, 356, 357; sınaî üretimi 14; sistemi 11, 25, 36, 39, 40, 58, 67, 72, 80, 196, 205, 208, 225, 256, 258, 295, 299, 300, 308, 311, 320, 338, 357; sisteminin mantığı 25, 357; şehirleri 272, 300; tarih ekolü 346, 347; tarih yazıcılığı 346, 348; tarihi 9, 12, 34, 35, 36, 49, 75, 97, 229, 254, 310, 313, 340, 343, 355, 356; tasavvuru 9, 10, 23; tatbikatı 335; teamülü 195; tebaası 185, 196; tecrübesi 203; telakkisi 111; ticaret hayatı 77; ticareti 252; toplumu 40, 45, 60, 145, 233, 336; toprakları 267; tüccarları 207; Türkiyesi 35, 251; uleması 54; uygulaması 77; ülkesi 74; vekayinüvisleri 14, 15; -Venedik savaşı 241; vergi sistemi 357; yayılması 316; yazarları 96; yelkenbezi ithalâtı 246; yönetim eliti 28, 29, 91; zihni 68, 80, 90, 333, 336;

Ö

ölüm oranları: 190
örf: 45, 59, 74, 86, 88, 139, 292, 295, 297, 299, 339, 340
örf-i belde: 86, 88
özel imalât: 247, 248, 250
özel muhasebe defterleri: 343

P

pabuç: 290
padişah: 9, 236, 254; hasları 98; kızları 187
pamuk: 153, 160, 205, 211, 230, 273; ekimi 274; ihracatı 154; ihraç resmi 152; ipliği 150, 161, 164, 199, 231, 246, 247, 250, 251, 257, 267; ipliği fiyatı 250; ipliği talebi 247
pamukçu: 276
pamuklu: 160, 207, 210, 212, 226, 231, 245, 255, 257, 258, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 285, 318
pamuklu/lar: 226, 263, 275, 279, 282; basma 210, 255; basma imalâthaneleri 255; basma manifaktürleri 210; bez 226, 275, 279; dokuma 160, 210, 255, 257, 262, 263, 264, 265, 266, 277, 285; dokuma sektörü 262; ihracatı 262, 363; imalâtı 210, 266; kumaş 212; miktarı 279; yelken bezi 245
para: 47, 53, 54, 79, 98, 150, 211, 217, 218, 242, 247, 250, 254, 278, 350; arzı 218; ayarı 250; birimi 150; ilişkileri 79; operasyonu 211; tağşişi 98, 217; vakıfları 54
parasal ilişkiler: 40, 46, 47, 61, 62
parasal mübadele hacmi: 85, 225
Paris: 257, 262, 263, 282, 303, 324, 331, 359, 360, 361, 362, 363
Paris, Robert: 153, 264
Pax Ottoman: 308
pazar: 32, 40, 79, 101, 206, 231, 239, 245, 248, 249, 259, 262, 266, 282, 316; -a açık 251; -da satmak 41, 46, 55, 61, 244; daralması 259; genişlemesi 266; ilişkileri 40, 79; -lık gücü 50, 51, 79, 157, 159; ortamı 239; şartları 249
perakende ticaret: 299, 300
perdahtçı: 276
perdahthane: 228
Pers: 33
peşin meblağ: 115, 184, 226
peşin ödeme: 250
peştemalcı: 276
Peyssonel: 258, 259
pirinç dökümü: 284
piyasa: 118, 220; değeri 117, 342; fiyatı 85, 215, 225, 246, 250, 260; şartları 102, 148; yüzdeleri 119; kıymetler 117
Polonya: 231, 238, 240, 254, 255, 279
porselen: 89
Portekiz: 197; donanması 207; -liler 207, 208, 312
Porter, Sir James: 24
potansiyel total brüt vergi hasılatı: 151, 155

prodüktif yatırımlar: 315
proto-endüstri: 72, 231, 232
provizyon politikası: 253
provizyonist: 64, 85, 89, 90, 225; mantık 91; politika 206; uygulamalar 76
Provizyonizm: 41, 55, 56, 76, 79, 88, 204, 224, 228, 233, 253, 256

R

Râmi Mehmed Paşa (sadrazam): 236
rant: 84, 228, 245
rantabl: 97, 152
rantiye: 157; bürokratı/ları 226, 232; grubu 193; zümreleri 226
Raşid: 15, 348
rayiç değer: 189
reaya: 84, 99, 103, 106, 107, 185
reel büyüme: 123
reel faaliyet hacmi: 150, 151
reel faiz hadleri: 185
reel hasılat: 115
reel iktisadî faaliyet hacmi: 23
reel kıymetler: 144
reel satış değeri: 117
reel seviye: 150
refah: 75, 214, 308, 335
Reform: 34, 87, 309; çağı 87, 88
reformcu: 10
rehin: 57, 249; bırakmak 249
rekabet: 32, 68, 91, 210, 236, 241, 242, 243, 300, 320, 333; ortamı 116, 149; şartları 15, 116, 117, 118, 148, 149; tesirleri 161
resmî görevliler kadrosu: 298
resmî istatistikler: 19
resm-i mîrî: 173, 199
resmî talep: 216
risale: 65
risk: 72, 92, 147, 148, 187
Rize: 279, 280
robot resmi: 76, 357
Roma: 33, 311, 317, 322, 323, 325, 352; başkenti 322; -öncesi 323
Romanya: 352
Rostow: 32
Rönesans: 34, 309, 312, 330
Rum: 296
Rumeli: 73, 74, 140, 207, 210, 219, 273, 279, 280, 308, 313, 316, 317
Rus deniz kuvvetleri: 248
Rus korumacılığı: 231
Rusya: 36, 187, 189, 208, 210, 212, 217, 231, 235, 251, 278, 282, 352
rüşvet: 10

S

sabit tesisler: 233, 238, 242, 245
sabit yatırım: 249
sabit yıllık: 226
sabun: 205, 217; ihtiyacı 212; imalâtı 212, 257; üretimi 210, 257
sabunhane: 210, 228, 342
sadrazam: 348
sahtiyan: 135, 182, 273, 299, 302, 303
Sakız adası: 142, 210, 212, 242, 243, 245, 255, 260
Sakız ipekli sanayisi: 212
Sakızlı dokumacıları: 242
Saksonyalı: 240
salgın hastalık: 212, 213, 219
Samakov: 211, 212, 254, 260; kadısı 211
Samsun: 271, 273, 279, 284, 285
sanayi: 12, 15, 20, 22, 24, 25, 123, 228, 229, 252, 273; alanı 356; casusu 303; dalı 273, 283, 285; dalları 258, 272, 273, 302; -deki değişmeler 12, 223; devrimi 12, 13, 20, 23, 31, 35, 36, 75, 231, 259, 262, 263, 355, 356, 357; istihsal hacmi 114; kesimi 122; kolları 260; koruma motifi 258; -leşme hamlesi 90; mamulleri 262; -öncesi 76, 95, 143, 160, 194, 214; -öncesi ekonomiler 76, 95, 160, 194; -öncesi toplum 143; -öncesi toplumlar 143; sektörü 12, 15, 20, 22, 24, 25, 123, 228, 229, 252, 273; şubesi 285
saraçhane: 315
saray: 10, 11, 108, 148, 243, 342; harcamaları 241; ihtiyaçları 43, 57, 245
sarraf: 54, 86, 191, 343; muameleleri 54
Sasanî: 33, 323
satın alma: 246; garantisi 53; gücü: 217; rejimi 246
satış: 115; bedeli 102, 110, 149; bedelleri 102; değeri 117; fiyatı 104; hacmi 193,

244, 250; konusu 146; muamelesi 115; rakamları 279
savaş/lar: 185, 209, 215, 217, 218, 226, 234, 236, 250, 253, 260, 280, 284, 308, 314; dışı 214; -dışı üretim 214; giderleri 85, 225, 275; halleri 294; ihtimali 214; malzemesi 216; mevsimi 219; yılları 110, 111, 118, 147, 186, 190, 213, 347
savunma: 309; gücü 214; hatları 331; ihtiyaçları 200; potansiyeli 323, 324; savaşları 87, 259; sistemi 309; tesisleri 323; yatırımı 323
sayım defteri: 277
sebil: 315
sefer: 236, 254, 343
sektör: 19, 71, 72, 84, 122, 143, 212, 213, 281, 335, 336, 356, 357; içi farklılaşma 71
Selânik: 99, 154, 160, 164, 172, 195, 210, 234, 235, 237, 240, 255, 256; gümrük mukataası 109; limanı 145; -li yahudi dokumacıları 236; -Makedonya bölgesi 230, 231
serbest pazar: 89, 214, 243, 249, 251, 254
serbest rekabet: 115, 117, 148
Serez: 109, 160, 199; Basmahanesi 160; ihtisab mukataası 109
sermaye: 63, 240, 245, 274, 299, 315, 316; akışı 230; birikim imkânları 86; birikimi 80, 86, 298, 332, 334, 337; faizi 108; gerektiren 80, 81; miktarı 71; oluşumu 71; sahibi 229; sıkıntısı 280; stoku 35; tahsisi 278; -yi büyütme imkânı 47, 62
servet: 70, 117, 335; farklılaşması 336, 337; imkânları 338; unsurları 342, 345
seyahatname: 14
seyyah: 14, 303
sınaî: 19, 114, 258, 272, 283, 356; devrim 355; faaliyet/ler 19, 114, 258, 272, 283, 356; faaliyet dalı 283; faaliyet kolları 114, 258; faaliyetler 19, 356; hammadde 230; mallar 15, 77, 205, 218; mamul 260, 303, 317; mamul ihracı 303; saha 211; üretim 143, 207, 218, 228, 229, 257, 269, 272, 286, 300; yatırımlar 91
sınaîleşme: 262; çabası 258; girişimi 261
sigorta primi: 185
silah: 243, 284, 342; sanayii 85, 224, 233, 284
Simkeşhane mukataası: 105
Sinop: 270
Sivas: 273, 275
Sivas Valisi (bk. Ahmet İzzet Paşa): 273
sivil: 80, 253, 342; gemiler 245, 247; hukuk 336; ihtiyaçlar 214; sektör 218, 338; şahıslar 343; talep 214, 218, 259; talep hacmi 259; talepler 214, 218
siyakat: 18
siyaset: 40, 80, 320
siyaset düzeyi: 320
siyasî: 29, 32, 39, 50, 80, 205, 267, 316, 336; bilgelik 75; cereyanlar 334; güç 312, 323; istikrar 189, 337; kontrol 325; konumlar 320; kudret 312; kurumlar 65; macera 34, 355; organizasyonlar 331, 333, 334; sınırlar 34; sistem 33, 81, 311; sistemler 33, 311; yapı 33, 308
sof: 212, 267
Sofya: 104, 195, 210
Sofya-Samakov bölgesi: 210
Sokullu Mehmet Paşa: 10
Sombart: 32
sosyal: 91; adaletçi 344; adaletsizlik 315; bilim literatürü 16, 27; bilim/ler 329, 341, 349, 350, 353; dayanışma 295, 297; devrim 74, 309; düzen 42, 56, 337; grup 29, 32, 342; hayat 299, 300; sistem 78, 307; -siyasal denge 47, 62; -siyasal düzen 44, 47, 58, 61; taban 347; tarih 33, 49, 50, 108, 341, 342, 345, 349, 352; yapı 91; zümre 47, 62, 158
sosyo-ekonomik: 29, 65, 101; alan 65; dünya 29, 65
sosyo-kültürel: 77
sosyolojik: 29, 347, 350
Sovyetler Birliği: 2, 74, 312
soyut: 26, 223, 350
soyut düzey: 223
soyutlama: 77
sömürge: 335, 336
sömürgeci-feodal: 316
sömürgecilik: 332
spekülasyon: 12
spekülatif: 71, 300, 350; zenginleşme 71
Stoianovich: 236, 239, 240

stok: 186
su: 53, 108, 195, 233, 287, 337; kuvveti 53, 287; yolu 195
sub-contractor: 247
subsistence: 44, 59
Suriye: 99, 207, 231, 323, 352
sübjektif değişmeler: 14
sübjektif kısıtlama: 343
sübjektif şartlar: 47, 61
sübvansiyon: 197
Süleyman Paşa: 349
Süleymaniye Camii: 341, 359
sünger: 85
Svoronos: 145, 152, 154, 230, 235, 236, 240, 362

Ş

Şakir: 348
şal: 212
Şam: 103, 139, 195, 255, 271, 300, 325
Şânizâde: 348
şap: 52, 244
Şemdânîzâde: 15
şerî mahkeme: 274
şerî mevzuat: 297
şerî miras kuralları: 260
şeriat: 45, 59
Şeyh: 140, 227, 291, 302
şeyhülislâm: 106, 139
şişe imalâtı: 211
Şumnu: 133, 160, 176, 177

T

tabiat bilimleri: 31, 56, 299, 313, 341
tacirler: 289
tahrir: 140, 270; kayıtları 270
tahsil: 97, 98, 107, 110, 196, 198, 214, 216
tahvil: 97, 192
takas: 265, 266
talep: 4, 48, 62, 85, 98, 105, 197, 213, 216, 220, 225, 232, 233, 236, 240, 246, 247, 248, 250, 257, 259, 265, 284, 295; artışı 197, 218, 260, 266; baskısı 273; düzeyi 255; edilen mal 214, 215, 217; garantisi 245, 251; hacmi 188; piyasası 187; şartları 266
Tanzimat: 191, 293, 300, 360, 363
tarife: 52, 198, 207; aletleri 52
tarih: 12, 13, 31, 114, 300, 320, 332; çağı 33; disiplini 329; eserleri 347; formasyonu 353; literatürü 320; metodolojisi 314, 320; perspektifi 308, 329; üretimi 351
tarihî demografi: 349, 352
Tarih-i Osmanî Encümeni: 351
tas: 283
tasarruf: 32, 66, 103, 108, 140, 335, 338, 343; kapasiteleri 228; şartları 308
tasavvuf: 73
tasfiye tesisi: 284
taşra: 158
Tavernier: 270, 362
tayfa: 318
tefecilik: 81, 82
tekel: 260; hakkı 227, 247, 250, 299; şartları 249, 251; şartlarında satış imkânı 249
tekelci: 227; hakimiyet 51; örgütlenme 51
tekke: 342
teknoloji: 11, 13, 14, 15, 35, 68, 83, 205, 208, 228, 238, 239, 256, 258, 274, 315; ithali 240; tarihi 342, 352
teknolojik değişme: 47, 61, 65, 287
tekstil: 251, 252, 263; dalı 251; maddeleri 263; ürünleri 252
tereke: 342, 343, 345
terlik: 290
terra incognito: 28
tersane: 246, 254; bünyesi 246, 254; yetkilileri 249; zindanı 237
terzi: 276
Tesalya: 195, 324; -Serez bölgesi: 263
tesis/ler: 54, 97, 101, 107, 153, 211, 238, 254, 287, 353; işleri 242
tezgâh: 68, 238, 242, 244, 247, 248; başı 242, 248; sayısı 68, 238, 244, 247
tezhip: 316
ticaret: 23, 42, 47, 56, 61, 65, 67, 72, 198, 200, 203, 204, 232, 266, 268, 279, 288, 289, 325; ağı 317; antlaşması 90, 300; bağlantıları 265; büyütülmesi 197; devrim 34, 330; devrimi 34, 330; gemisi 218; hacmi 145, 195, 199; kanalı 195; merkezi 271, 282; muahedeleri 89; ritmi 322; sektörü

48, 62, 71, 72, 86, 159, 160, 336, 337; talebi 230; yolları 197, 199, 207, 270
ticarî: 269, 272, 343; aşama 289; eşya 196; faaliyet 269, 272, 343; faaliyetler 269, 343; ilişkiler 206; kavşak 271; mübadele 194, 196, 199, 262, 263; organizasyonlar 257
tifo: 219
tiftik: 318; kumaşlar 207
timar: 87, 359; sahibi 96; sistemi 95, 96, 98, 99, 101, 102, 114, 211
Timur: 73, 330
Tişo: 237, 238
Toderini (İtalyan oryantalisti): 24
tohum: 101, 138
Tokat: 103, 105, 160, 166, 195, 199, 210, 212, 232, 263, 269, 270, 271, 274, 275, 278, 279, 283, 285, 288, 363; bakırı 284, 287; Boyahanesi 107, 282; bölgesi 231; Kalhanesi 286, 287; -lılar 272; -lı tüccarlar 273; mamulleri 280; nüfusu 277; şehri 226, 273; voyvodası 276
top: 3, 97, 121, 233, 239, 278, 279, 284, 294, 336; barutu 334
topçu bombardımanı: 309
Topkapı: 4, 343
toprak: 42, 57, 63, 75, 87, 233; kayıpları 209, 219, 252; mülkiyeti 67; reformları 67; sahipleri 67
topraksız köylü: 67
toptancı tüccar: 290
Tournefort: 271, 272, 273, 277, 278, 283, 360
Trabzon: 133, 159, 160, 165, 183, 195, 279; konsolosu: 273, 282, 286
tradisyonalizm: 76, 86, 88, 224
Trakya: 324
Tuna bölgesi: 73, 160
tunç: 284
tuz: 52, 244
tuzlanmış deri: 52
tüccar: 14, 81, 197, 241, 276, 318, 342, 343
tüfek: 284
tüketici/ler: 41, 55
tüketim: 33, 69, 247, 343; alışkanlıkları 300; bölgesi 42, 57; büyüklüğü 215; gücü 33; harcamaları 343, 344; maddeleri 294; malları 89, 343, 344
Türk/ler: 1, 33, 241, 280, 300, 311, 324, 331, 346, 363; hakimiyeti 281; İktisat Tarihi Enstitüsü 21, 351; -Müslümanlar 302; pazarları 256; -Rus savaşı 280; sahtiyanı 301; tarih çalışmaları 351; Tarih Kurumu 351; tarihçiliği 352; yönetimi 352
Türkçe 9, 25, 267, 348
Türkiyat Enstitüsü: 351
Türkiye: 1, 2, 10, 14, 15, 53, 197, 234, 235, 236, 240, 244, 252, 254, 257, 262, 267, 269, 270, 273, 282, 284, 285, 286, 288, 302, 331, 332, 346, 349, 350, 360, 362, 363, 364; madenleri 287; maliye tarihi 217; ölçüsü 351, 353; tarihi 253, 258, 261, 351, 352, 354
tütün: 185, 199, 211

U

ulaşım: 44, 59, 195, 217, 334
ulaştırma: 290; imkânları 216, 336; kapasitesi 218; maliyeti 270; masrafları 288; sektörü 290
ulema: 148
Urallar: 334
Urfa: 195
ustabaşı: 243, 292
usta/lar: 292, 294

Ü

ücret/ler: 68, 222, 247, 248, 342
üçlü koordinat sistemi: 48, 62, 63
ülke dışı: 76, 237, 298
ülke pazarı: 43, 58
Ümit Burnu: 207, 265
Ünye limanları: 279
üretici köylü aileleri: 67
üretim: 33, 41, 42, 55, 56, 58, 71, 84, 86, 87, 207, 211, 213, 217, 219, 229, 233, 246, 248, 249, 250, 251, 254, 260, 265, 266, 284, 300, 316, 343; alanları 68; araçları 337; artışı 204, 210, 214, 308; aşamaları 289, 290; azalması 45, 59, 212, 214; düzeyi 46, 61; faaliyeti 43, 57, 218; faktörleri 44, 59, 63, 67, 88, 228; fazlası 44, 59; hacmi 35, 242, 246, 279, 280, 281; kapasitesi 32, 85, 89, 225, 226, 278, 318; kaynağı 216;

kompozisyonu 214; organizasyon 342; potansiyeli 32; tahmini 279; yetersizliği 76
Üsküdar: 52, 245, 255

V

vakıf/lar: 82, 83, 84, 204, 218, 228, 233, 245, 251, 298, 300, 343; sektörü 84; sermayesi 251; sistemi 82, 228; meşruiyeti 54
vali: 104
Varna: 160, 167; -Batum hattı 317; gümrüğü 160
Vasco da Gama: 207
veba: 219, 250, 267, 286
Veinstein: 311, 313
vekayinüvislik: 346, 347
vektör değer: 69
Veliniâm: 344
Venedik: 206, 236, 239, 241, 243, 253, 288, 316, 325; keferesi 241; kumaşları 243
verâset vergisi: 260
vergi: 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 32, 48, 53, 62, 79, 87, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 118, 121, 122, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 184, 186, 187, 190, 196, 197, 198, 199, 204, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 240, 246, 254, 255, 256, 272, 275, 276, 278, 280, 281, 283, 285, 296, 356, 357; bedelleri 118; birimi 198; defterleri 283; geliri/gelirleri 23, 48, 62, 79, 87, 95, 96, 97, 98, 108, 212, 213, 216, 225, 226, 228, 232, 275 276; hakları 98, 101; hasılatı 115, 118, 121, 122, 144, 151, 152, 153, 158, 186, 226; hasılatı fazlaları 226; iltizam bedelleri 115, 280; iltizam defterleri 114; kalemleri 19, 20, 21, 22, 23, 112, 113, 115, 145, 146, 151, 184, 186, 188, 226; kapsamı 276, 281; kayıtları 19, 22, 210, 356; kaynağı 95, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 146, 147, 148, 211, 225, 227, 296; matrahı 103, 154; masrafları 121, 151, 152, 157, 228, 279; meblağları 119, 145; miktarları 22, 104, 113, 119, 198, 255; muafiyetleri 91, 240, 243, 254, 256; mükellefi 96, 107, 216, 272; mükellefiyeti 96, 216; mültezimleri 186; nispetleri 105, 119, 121, 144, 151, 152; oranları 152, 197, 198; rakamları 21, 23, 24, 25, 145, 278, 356, 357; sahası 231; sistemi 32; tahsildarlığı 96; tarifeleri 121, 122, 151; tarifesi kanalı 122; toplama 95, 226; yükü 151, 199, 204, 206, 216, 226, 229
vergilendirme: 97, 99, 121, 144, 151, 152, 157, 187, 196, 207, 228, 279, 293; rejimi 207
verimlilik (prodüktivite), 42, 56, 208, 228, 278, 322; şartları 278
vezir: 140, 344; -in özel masraf defteri 241
Vezir Köprü: 275, 276
Vietnam: 312
Viyana: 10, 35, 186, 331, 347; kuşatması 35; surları 331
Voyvoda: 104, 109

W

Waterloo: 312
Weber: 32, 33
Whittow, Mark: 323

Y

yabancı/lar: 197, 198, 207; gayrimüslimler 196, 198; gemiler 200; rekabet 200; sermaye 80; 317; tüccarlar 52, 299; uzman 254
yağ: 318
yağhane: 228
Yahudi: 296
Yahudilik: 69
Yakındoğu/lular: 205, 207, 241, 262, 263, 264, 278, 325
yaklaşım çerçevesi: 87
Yalova: 254; Kâğıt manifaktürü 255
yamak: 293
yargı organları: 107
yarı işlenmiş: 28
yarı mamul: 252, 257
yasak: 54
yasaklayıcı: 53, 231
yastık: 245
yassı burun: 76

yaşama şartları: 300
yatırım: 72, 87, 149, 228, 238, 242, 252, 258, 298, 322, 337; çözülmesi 261; harcamaları 345; malı 89; sermayesi 254
yelken bezi: 211, 217, 249, 254, 255; ihtiyacı 246; imalâtı 250; manifaktürü 234, 244; talebi 246; tüketimi 247
yelkenli gemiler: 254
Yenişehir: 195, 199
Yenişehir-Tesalya: 199
yerli/ler: 207, 259; azınlıklar 80; endüstri 161; gayrimüslimler 207; hammadde 233, 240, 257; imalât 91, 282; mal 253; sanayi 77, 200, 206, 257, 258, 259; sanayi mamulleri 259; teknoloji 237; tüccar 207; ustalar 251; ürün 206
yetim: 82
Yiğitbaşı: 227
yol: 13, 17, 47, 85, 87, 91, 104, 143, 152, 158, 187, 189, 192, 212, 214, 224, 225, 228, 230, 240, 252, 256, 258, 259, 267, 270, 288, 329, 332, 336, 337, 338, 357
yönetici: 227, 246; kadrolar 253, 296
yönetim giderleri: 48, 62
yönetim kadrosu: 293, 294, 301
Yugoslavya: 352
Yunan: 317, 333; -Latin kültürü 333
Yunanistan: 2, 352
yurt içi: 43, 58, 199, 217, 253; ihtiyaçlar 43, 57; tedavül 217; ulaştırma maliyet 284
yünlü: 160, 211, 238, 241, 252, 253; dokuma 233, 318; fiyat 239, 240; imali 234, 236, 237, 240, 256; kumaş 53, 235, 236, 254, 279; manifaktürü 235; sanayi 235, 240; ticareti 241

Z

zaar-ı kasabiyye: 197
zeamet: 98, 198
zeytin ağaçları: 257
zeytinyağı: 199, 210, 212, 217, 230, 257
zımmî: 196
zift: 232
zira: 121, 235, 238, 241, 242, 244, 247, 248, 251, 278, 279
ziraat: 23, 51, 64, 71, 75, 87, 88, 138, 219, 228, 318, 335, 337; devrimi 75
ziraî: 19, 42, 45, 56, 57, 59, 83, 95, 145, 211, 212, 229, 258, 262, 267, 280, 336, 343; buhran 267; emek mobilitesi 229; işletme 45, 59; mahsuller 212; sektör 19, 95, 145; topraklar 42, 56, 83, 229, 336; üretim 43, 57; ürünler 258